

Հորիզոն

ԱՊՐԻԼ 2016 | APRIL 2016 | AVRIL 2016

horizon

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 101-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՅԱՌԻԿ
101th ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE
101ème ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

ARZ

fine foods
the essence of mediterranean gourmet

Arz Signature

Brings you Freshness, Astonishing Worldwide Tastes ...

Also Available in
REAL CANADIAN
Superstore⁺
big on fresh, low on price.
3050 Argentia Road, ON L5N 8E1
Mississauga

Follow us!

1909 Lawrence Ave East . Escarborough . Ontario . M1R 2Y6
www.arzfinefoods.com

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հատուցման հանգրուանի սեսիոն

Վարձկան ցուցարարներէն մինչեւ վարձկան ակադեմականները

Հայոց Յեղասպանութեան հարիւրամեակէն ետք, երբ հայկական կողմը պահանջատիրութեան իր չափակշիռքի նժարը ծանրացուց հատուցման հարցով, թրքական կողմը դիմեց ծաւալուն հակաքարոզչական գործընթացի, որուն ծիրէն ներս ամենէն ցայտուն օրինակներն էին ակադեմական մակարդակի վրայ պատմութիւնը խեղաթիւրելու Անգարայի ճիգերը:

Այսօր, յատկօրէն սկսած է ուրուագծուիլ թրքական կողմի հակաքարոզչական պայքարի մարտավարութիւնը, որ ներկայ դրութեամբ կ'ընթանայ հետեւեալ ուղղութիւններով:

Ա.- Պատմութեան նենգափոխման նպատակաւ ուղղւած գիտաժողովներու կազմակերպումն ու պատմական կեդժիքներու վրայ հիմնուած ուսումնասիրութիւններու հրատարակումը:

Բ.- Հայկական պատմամշակութային արժէքներու հանդէպ անցնող տասնամեակներուն գործադրուած քանդումի ու ավերումի իրողութիւնները ծածկելու եւ եւրոպական ընտանիքէն լաւ վարկանիշ ստանալու նախանձախնդրութեամբ՝ հայկական կարգ մը յուշարձաններու վերանորոգումն ու անոնց հանդէպ «հոգածութիւնը»:

Գ.- Հայոց Յեղասպանութեան իրաւական հարցերուն շուրջ հարցականներ ու շփոթ յառաջացնելու միտումով՝ միջազգային իրաւական ատեաններու սեղանին վրայ հարցը օրակարգի վերածելու փորձերը:

Վերոյիշեալ մարտահրաւերները դիմագրաւելու համար, առաջին հերթին, թրքական ուրացման հետեւողական քաղաքականութեան դէմ ուժեղութեամբ հակադարձելու ստիպողութեան տակ կը գտնուինք այսօր: Ընդդէմ է, որ անկիւնադարձային այս հանգրուանին, քարոզչական առճակատումը անհաւասար ուժերով պիտի ընթանայ, սակայն կը գիտակցինք նաեւ, որ վերջին տարիներու Յեղասպանութեան ճանաչման գծով միջազգային գետնի վրայ արձանագրուած յաջողութիւնները այն յոյսը կը ներշնչեն, որ

ուժերու համատեղ գերլարումով, ի վերջոյ ցեղասպանի ժառանգներուն պիտի պարտադրենք հայութեան հետ հաշուի նստիլ հատուցման սեղանին շուրջ:

Ուրացման քաղաքականութիւնը կը շարունակուի նաեւ հո'ս գանատայի մէջ, ուր Անգարա լծուած է տենդագին աշխատանքի՝ վարկազրկելու կամ վերստին քննարկման ենթարկելու գանատական օրէնսդիր մարմիններու կողմէ վերջին տարիներուն Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման ուղղուած օրէնսդրական բանաձեւեր:

Թրքական կողմը չի վարանիր նաեւ վերջին տարիներուն վարձկան ցուցարարներով հակադարձելու Օթթաուայի մէջ տասնամեակներէ ի վեր կայացող Ապրիլ 24-ի հայկական կողմի ժողովրդային հաւաքին, որուն զուգահեռ կը շարունակէ վարձկան գանատացի ակադեմականներու միջոցով խեղաթիւրել պատմական իրողութիւնները:

Հայութեան դէմ գործադրուած անարդարութիւնը վերականգնելու ուղղութեամբ, պետական մակարդակով յանցագործութիւն իրագործած Օսմանեան Թուրքիոյ իրաւապաշտպանները, բարոյական հատուցման պարտաւորութիւններու կողքին, ունին նաեւ բռնագրաւուած հողային տարածքները հայութեան վերադարձնելու պարտաւորութիւնը:

Հատուցման հանգրուանը սկսած է. պատրաստ ըլլանք այս վերջին առճակատման եւ մարտահրաւերին:

Հայ ժողովուրդի պահանջատիրական երթը թեւակոխած է նոր հանգրուան: Հայոց Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացը այլեւս դուրս եկած է հայ-թրքական աւանդական շրջագիծէն եւ վերածուած է աշխարհաքաղաքական գործօնի: Գիտակցի՛նք պահուան կարեւորութեան եւ համախումբ շարքերով շարունակենք պայքարը, համայն աշխարհին յիշեցնելով, որ մարդկութեան պատմութեան տոմարներուն մէջ արձանագրուած այս սեւ խոցը կարելի է բուժել միայն ու միայն հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքներու վերականգնումով ու հատուցումով:

«ՀՈՐԻԶՈՆ»

Բովանդակութիւն - Contents - Sommaire

ՄԵՐ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ, Խ. Տէր Դուկասեան, էջ 2

Մեր Ազգային Պահանջատիրութիւնը եւ Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը, Կարօ Արմենեան, էջ 7

Սասունն ու Սասունի հայերը Յեղասպանութիւնից յետոյ մինչ այսօր, Սոֆիա Յակոբեան, էջ 12

ԱՐԴԷՆ ՎԵՑ ՍԵՐՈՒՆԴ-Տարագիր-պանդուխտ, ՎՐԷժ-ԱՐՄԷՆ, էջ 18

Յիշենք Յեղասպանութեան «ողջ մնացած միւսները»՝ որբերը, Ռաֆֆի Պետրոսեան, էջ 20

«Մեր հողերը, մեր հողերը»..., ԵԱԶԱՐԷԹ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ, էջ 23

Մեծ եղեռնի յուշահամալիրի կառուցման պատմութիւնը, Ամատունի Վիրաբեան, էջ 25

ԱՆԻԾԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐ ՏԱՐՍՈՆԻ ՄԷՋ, Երուանդ Օտեան, էջ 28

Եղեռնէն փրկուած արաբացած ու քրտացած հայերու սերունդները Սուրիոյ մէջ, էջ 31

Armenian Child who turned to “Mowgli”, page 33

THE CALL FROM ARMENIA: CANADA'S RESPONSE TO THE ARMENIAN GENOCIDE, By Isabel Kaprielian-Churchill, page 34

Dans la Turquie d'aujourd'hui Des monuments et des hommes, Par Kéram Kévonian, page 36

ՄԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Յեղասպանութեան Հարիւրերորդ Տարելիցի նախօրեակին, Յունուար 29, 2016ին, Ծիծեռնակաբերդի մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեան ընթերցեց Համահայկական Յանձնաժողովի Հռչակագիրը: Ի լուր աշխարհի, պետութիւնը, ժողովուրդի հոգեւոր գերագոյն պետերը, քաղաքական կուսակցութեանց ղեկավարները եւ Սփիւռքի հասարակական կազմակերպութիւնները թէ համայնքներու ներկայացուցիչները յայտարարեցին, թէ սկիզբ կու տան ոճիրի հատուցման պահանջատիրութեան գործընթացին:

Այդ թուականէն կէս դար առաջ, Յեղասպանութեան յիսնամեակին, հայութեան պոռթկումը հայրենիքի մէջ թէ Սփիւռքի արդէն արտայայտուած էր որպէս պահանջատիրութիւն: Այլ խօսքով՝ այն ինչ որ ժողովրդականացաւ 1960-70-ականներուն որպէս Հայ Դատ՝ սկիզբ առաւ արդարահաստոյցի պահանջով: Դեռ այն ժամանակ, հայութեան հաւաքական գիտակցութեան մէջ այնքան բնական էր իրաւունքներու վերահաստատման պահանջը, որ Երեւանի փողոցներուն մէջ «Մեր հողերը, մեր հողերը» կը հնչէր, իսկ հեռուոր Ուրուկուէի մէջ, օրին թերեւս Սփիւռքի ամենէն աւելի քաղաքականացած համայնքի Ղանքերով, երկրի Խորհրդարանը կը քուէարկէր օրէնք մը՝ ի խնդիր Սեւրի Դաշնագրի վերակենդանացման որուն հիմնաւորումներուն մէջ միայն կը նշուէր Յեղասպանութիւնը: Միայն թրքական ժխտողական քաղաքականութեան միջազգայնացումն էր, որ 1973ին, ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի ոլորտին մէջ, առաջին անգամ բացայայտօրէն արտայայտուեցաւ Տեղեկագրէն Հայոց Յեղասպանութեան նշումը դուրս բերելու դիմումով եւ Հայ Դատի պայքարը գրեթէ ստիպողաբար դրած «մոռցուած» Յեղասպանութիւնը օրակարգի վրայ բերելու, տեսանելի դարձնելու անհրաժեշտութեան դէմ յանդիման: Յիսուսնամեակէն յետոյ Խորհրդային Հայաստանի պետական, մտաւորական թէ ժողովրդային ոլորտներուն մէջ ծայր առած պահանջատիրական պայքարը, իր կարգին, ունեցաւ հիմնականին մէջ նոյն՝ Յեղասպանութիւնը մոռացումէ դուրս բերելու օրակարգը, որ, հասկնալիօրէն, ենթակայ էր Մոսկուայի արտաքին թէ ներ-խորհրդային քաղաքականութեան խիստ սահմանափակումներուն: Մէկ կողմէ Սփիւռքը որպէս ոչ-պետական դերակատար մեծ խոչընդոտներ կը դիմագրաւէր միջ-պետական ոլորտով յատկանշուած միջազգային յարաբերութիւններուն մէջ, որուն պատճառով ալ, ի դէպ, անհրաժեշտ դարձան ուժական միջոցները՝ «գինեալ պայքար» թէ «հաբեկչութիւն» որակուելու անոնք: Միւս կողմէ Խորհրդային Հայաստանի ոչ-անկախ պետական իրաւակարգը պարզապէս անկարելի կը դարձնէր միջազգային դիւանագիտական որեւէ նախաձեռնութիւն առանց Մոսկուայի համաձայնութեան: Խորհրդային Հայաստանը ունէր Արտաքին Գործոց Նախարարութիւն եւ Արտաքին Գործոց Նախարար, բայց նուէր, չէր կրնար ունենալ, արտաքին անկախ քաղաքականութիւն: Հետեւաբար, ձոն Կիրակոսեանի նման դիւանագիտական հստակութեան մեծ կարողականութիւն ունեցող անձնաւորութեան մը վաստակը սահմանափակուեցաւ իր Երիտթուրքերու մասին կոթողական գործով եւ առիթը չունեցաւ միջազգային բեմին վրայ գործնական ասպարէզ իջնելու:

Այդուհանդերձ, հակառակ Հայ Դատի պայքարի առա-

ջին յիսուն տարիներուն Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման վրայ անհրաժեշտ կեդրոնացման, ճանաչումը երբեք ինքնանպատակ կամ բարոյական բաւարարութեան համար չէ եղած: Չկայ Հայ Դատի պահանջատիրութեան որեւէ նախաձեռնութիւն, որ ճանաչումին զուգահեռ չանդարադառնայ նաեւ եւ մանաւանդ՝ արդարահաստոյցին: Նոյնիսկ երբ Հայ Դատի ամենէն «իրապաշտ» նեցուկները կը յիշեցնէին, որ ճանաչումը թրքական պետութիւնը հաշուետուութեան կանչելու հետեւանքը պիտի չունենայ, թերեւս այն ինքնախաբեկանքով որ ցեղասպան պետութիւնը բարոյական բարձրութիւնը կ'ունենայ անցեալի ոճիրը ճանաչելու եւ կէս-բերան ներողութիւն մը կը խնդրէ, որով եւ հարցը կը փակուի, հայութեան համար իրաւունքներէ հրաժարելու խնդիր երբեք չեղաւ: Ընդհակառակը, երբ Հայաստանի անկախութեան գործընթացին մէջ նէօլիպերալ հոսանքը հաստատուեցաւ եւ յանուն «պետական մտածողութեան» թուրքիոյ հետ «բարի դրացիական» կամ «առանց նախապայմանի» յարաբերութիւններու բնորոշը առաջ քշեց, եւ երբ աւելի յետոյ այդ բնորոշը նախ թուրք-հայկական «հաշտեցման» տարբերակով վերաբարձրուեցաւ եւ, մանաւանդ, զոմպիացաւ Փրոթոքոլներով, համահայկական հակազգեցութիւնը բողոքի եւ դիմադրութեան ճամբով միշտ ալ խիստ եղաւ: Յեղասպանութեան ճանաչումն ու արդարահաստոյցը բանակցութեան սեղանի վրայ չեն դրուիր: Ընդհակառակը, Միացեալ Նահանգներու մէջ Յեղասպանութեան գոհերը ապահովագրած միջազգային ընկերութիւններու դէմ բացուած դատական գործընթացները եղան արդարահաստոյցի գործնականացման առաջին նախանշանները, թէեւ, ինչպէս այդ նախաձեռնութեանց շինիչ քանադատութիւնը ճիշդ կերպով նշեց այն ատեն, այնքան ալ յստակ չէ անոնց ներդրումը՝ Յեղասպանութեան արդարահաստոյցը որպէս ազգային-հաւաքական գործընթաց սահմանելու հրամայականին:

Այսպէս, Հարիւրերորդ Տարելիցի Հռչակագրով յայտարարուած հատուցման հանգրուանի ընթացառումը ունէր եւ համազգային համաձայնութեան, եւ սկզբնական փորձերու նախընթաց մը: Հռչակագիրը այն օրինականացուց եւ դրաւ պետական օրակարգին, ինչ որ, անշուշտ, առանձին իմաստ ունէր որպէս բեկումնային պատմական պահ: Հռչակագիրը, փաստօրէն, կը յուշէր եւ արտաքին, եւ ներազգային քաղաքական ամբողջ ծրագիր մը, որ իր կարողականութեամբ կը նշանակէ քաղաքակրթական առաքելութեան մը հաւաքական պատասխանատուութեան ստանձնումը:

Առաջին հայեացքով նման բանաձեւում կրնայ չափազանցութիւն եւ նոյնիսկ մեծամտութիւն թուիլ: Ի վերջոյ հայութեան նմամ «փոքր ածու» մը, որ վերապրումի հարց ունի, կրնա՞յ նման հաւակնութիւն ունենալ: Աւելի՛ն, պատմականորէն նման հաւակնութիւններ երեւան ելած են գրեթէ բացառաբար գերհզօր պետութիւններու մօտ եւ այդպէս ալ «արդարացուցած» են կայսերապաշտութիւնը, երկիրներու եթէ ոչ ամբողջ ցամաքամասերու բնական հարստութիւններու պայան-թալանը, ժողովուրդներու շահագործումը եւ մարդկութեան դէմ ոճիրները՝ ընդհուպ մինչեւ ցեղասպանութիւն: Նման նախանձախնդրութիւններ չեն կրնար երեւան ելլել հայութեան մօտ եւ նոյնիսկ եթէ արտայայտուելու առիթ կու տան միայն քմծիծաղի: Ի դէպ, բացառելով Տիգ-

րան Մեծի երեւոյթը, հայ ժողովուրդը իր ամբողջ պատմութեան ընթացքին կարելի է ըսել բարեբախտութիւնը ունեցած է կայսրութիւն չըլլալու եւ վերապրելով այնքան զբաղած ըլլալու, որ այդ մասին իսկ չմտածէ: «Բարեբախտութիւնը» որովհետեւ կայսրութիւն ըլլալու կարելիութիւնը գրեթէ գէրոյի հաւասար ըլլալով մեզի համար նաեւ այլ ժողովուրդներու դժբախտութեան պատճառ չենք եղած: Եթէ Պարոյր Սեւակը ողջ ըլլար շատ աւելի բանաստեղծաբար պիտի ըսէր, որ եթէ գէնք վերցուցած ենք ապա եւ ինքնապաշտպանութեան համար եղած է միայն: Ընդհակառակը, զոհը ըլլալով Յեղասպանութեան, հայութիւնը, այնպէս ինչպէս ցեղասպանութեան զոհ գացած ամէն ժողովուրդ, ոչ միայն բարոյական իրաւունքը այլ պատասխանատուութիւնը ունի քաղաքակրթական առաքելութեան հաւակնութեան: Նախքան այս հաստատման պարզաբանումը եւ անոր վերլուծումը գործնական գետնի վրայ Յեղասպանութեան Հարիւրերորդ Տարելիցին յաջորդող այս հանգրուանին, անհրաժեշտ է կանգ առնել անոր հիմնաւորման վրայ:

Մարտի Մտուս բանաձեւած է «ընկերային ամբողջական իրազարձուցիւն» յղացքը, որ հասարակական գիտութիւններու ոլորտին մէջ կ'օգտագործուի վերլուծելու համար այն երեւոյթները, որոնք մարդկային արարքի ամէն ոլորտներուն մէջ կ'արտայայտուին: Այսինքն՝ «ընկերային ամբողջական իրազարձուցիւն» որակուած որեւէ երեւոյթ կ'արտայայտուի ե՛ւ քաղաքական, ե՛ւ տնտեսական, ե՛ւ իրաւական, ե՛ւ մշակութային... մէկ խօսքով՝ մարդկային ամէն գործարքի ոլորտի մէջ եւ, այս իմաստով, երեւան կը հանէ մարդ արարածի ե՛ւ յոռեգոյն ե՛ւ լաւագոյն երեսները, կը հանդիսանայ անոնց կարողական զբսեւորման ենթահող: Յեղասպանութեան երեւոյթը մարդկային բանականութեան համար ընկալելի դարձնելու առաջին եւ հիմնադիր նախաձեռնութիւնը՝ յղացքի բանաձեւումը Ռաֆայէլ Լեւքինի կողմէ 1944ին, արտայայտուեցաւ իրաւագիտութեան ոլորտին մէջ եւ փորձ մըն էր ոճիրին բնոյթը (եւ անհատութիւնը) քրէականացնող օրինական բանաձեւում մը գտնելու: Ինչպէս ծանօթ է, նախաձեռնութիւնը նաեւ մարտահրաւէր մըն էր պետութիւններու ներքին գործերու միջամուտի չըլլալու սկզբունքին: Լեւքինի բանաձեւումը չորս տարի յետոյ որդեգրուեցաւ ՄԱԿի կողմէ եւ անոր հիման վրայ ընդունուեցաւ Յեղասպանութեան Ոճիրին դէմ հանրաժանօթ համաձայնագիրը:

ՄԱԿի համաձայնագիրը, սակայն, իր որդեգրման յաջորդած յիսուն տարիներու ընթացքին գործնական որեւէ բնոյթ չունեցաւ: Պաղ Պատերազմի յատուկ համակարգի սահմանափակումները եւ միջազգային յարաբերութիւններու շեշտուած կերպով միջ-պետական տիրամիջք համաձայնագրի ամրացման հիմնական պատճառները կը նկատուին: Այդուհանդերձ, պայմանագրի գործնականացման հոլովոյթի սառեցումը նաեւ մասամբ արգելէք է ցեղասպանութեան հասկացութիւնը միջազգային իրաւունքի մասնագիտութեան վերապահելու նախանձախնդրութեան: Արդ, 1970-ական թուականներուն ցեղասպանագիտութեան ոլորտի զարգացումը, որ ցարդ միայն Ողջակիզման ուսումնասիրութեամբ սահմանափակուած ակադեմական այս ոլորտին առջեւ բացաւ նոր հորիզոններ, յատկանշուեցաւ երեւոյթին որպէս «ընկերային ամբողջական իրազարձուցիւն» նկատառումով: Յեղասպանութեան նման երեւոյթ մը հասկնալու եւ բացատրելու գիտական ճիշդ չէր կրնար անտեսել ուսումնասիրութեան որեւէ ոլորտ: Յեղասպանագիտութեան զարգացումը իր անդրազարձը ունեցաւ նաեւ ՄԱԿի ծիրէն ներս ցեղասպանութեան շուրջ ընթացող բանավէճերու արագ զար-

գացման: Պէտք է մտահան ընել, որ թրքական ժխտողականութեան առաջին պարտութիւնը 1985ի Պենճամին Ուըթեքէրի տեղեկագիրն է, ուր վերադարձած է Հայոց Յեղասպանութեան նշումը: 1998ին Միջազգային Քրէական Ատեանի ստեղծումով եւ 2005ին Պաշտպանելու Պատասխանատուութեան միջազգային չափանիշի որդեգրումով ՄԱԿի Յեղասպանութեան Ոճիրին դէմ համաձայնագիրը գործնականացման կարեւոր յառաջընթաց արձանագրեց: Այդուհանդերձ, դեռեւս անոր բիւրեղացումը եւ, մասնաւոր, անոր պետական ցինիք շահագործումը բացառելու անհրաժեշտութիւնը դեռեւս կը զգացուի: Ահա թէ ո՛ր պէտք է տեսնել ի մասնաւորի ցեղասպանութեան զոհ գացած ժողովուրդներու քաղաքակրթական առաքելութիւնը:

Որպէս «ընկերային ամբողջական արարք» Յեղասպանութիւնը հայ ժողովուրդի պատմական գործընթացի ամէն ոլորտներու մէջ ներկայ է: Անշուշտ, կարելի է այն անտեսել, փորձել լուսանցքի վրայ պահել, բայց նման նախաձեռնութեան գինը շատ ծանր կ'ըլլայ: Ամէն պարագայի, եթէ անցնող քսանհինգ տարիներու փորձառութեանէն ինչ որ դաս կարելի է քաղել, ապա եւ այդ մէկը պիտի ըլլայ այն հաստատումը, որ ըլլալու կամ չըլլալու սահմանին վրայ գտնուող ժողովուրդ մը, որ վերապրելու որոշում տուած է, չի կրնար խուսափիլ պատմական յիշողութեան ամէնօրեայ ներկայութեանէն եւ թելադրանքէն: Ախտագին հոգեվիճակ չէ այս, ոչ ալ յառաջընթացի ու զարգացման կաշկանդում: Գոյութեան կան պայմանաւորում մըն է, որուն անտեսումը կամ կարեւորութեան նսեմացումը կրնան շատ ծանր հետեւանքներ ունենայ: Ի դէպ, մտամարզանքի պէտք չկայ այս վերացական թուող ճշմարտութեան իմաստը աւելի բացատրելու համար. ցեղասպան պետութեան ժխտողական քաղաքականութեան շարունակումը եւ հայ-ատրպէյճանական պատերազմի շատ բացայայտ սպառնալիքը աւելի քան խօսուեն փաստեր են:

Պետական մակարդակով թէ ընդհանրապէս հայութեան լայն հատուածներուն համար այս բոլոր բացատրութեան կարիք չունին: Բայց անհրաժեշտ է մերթ ընդ մերթ վերադառնալ հարցին, որովհետեւ ինչպէս որ 1990-ականներուն նորելուկ նշօլիպերալները կը «յորդորէին» դէպի առաջ նախը, այսօր եւս Սփիւռքի մէջ տակաւին լսելի են ձայներ, որոնք կամայ թէ ակամայ բեմերէն կը փորձեն բանաձեւել նման միտքեր, թէկուզ եւ աւելի զգոյշ, թէկուզ եւ երդուելով որ Յեղասպանութիւնը կարելի չէ մոռնալ: Գիտենք, որ Յեղասպանութեան յիշողութիւնը չէ որ մեր առօրեան կը պայմանաւորէ, ոչ ալ ազգային զարգացումը կ'երաշխաւորէ: Սակայն կարեւոր է գիտակցել անոր տիրական ներկայութեան մեր հաւաքական գործընթացին մէջ եւ ընդառաջել մարտահրաւէրներուն:

Այս իսկ պատճառով Հոչակագրով արդարահատոյցի հաւաքական յանձնառութիւնը կ'ենթադրէ քաղաքակրթական առաքելութեան մը գիտակցումն ու պատասխանատուութեան ստանձնումը:

Գործնական գետնի վրայ, սակայն, ցարդ քիչ քայլեր առնուած են այդ ուղղութեամբ:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախաձեռնութիւնը դիմելու թրքական Գերագոյն Ատեան՝ պահանջելով Սիւր Կաթողիկոսութեան կալուածներու վերադարձը, ամենակոնկրետ նախաձեռնութիւնն է: Ինչպէս որ Արամ Ա. Վհատիաբ բազմաթիւ առիթներով բացայայտ դարձուցած է, նախաձեռնութիւնը միայն կալուածներու վերադարձ չէ այլ՝ արդարահատոյց, գործընթաց մը, որ շատ աւելի եւ դեռեւս անծանօթ զարգացումներու դուռ պիտի բանայ: Սպասելի է, որ նմանօրինակ նախաձեռնութիւն ըլխի նաեւ Ամե-

նայն Հայոց Կաթողիկոսութեան, որովհետեւ, ի վերջոյ, երկու Վեհափառներն էին որ, Հարիւրերորդ Տարելիցի նախորդած տարուան Ապրիլին, միասին հրապարակային կերպով յայտարարեցին Թուրքիայէն եկեղեցապատկան կալուածներու վերադարձի պահանջը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի Ֆինանսաւորումով եւ հովանաւորութեամբ պատրաստուած է արդար հատուցման շատ աւելի համապարփակ ծրագիր մը, աւելի ճիշդը՝ ճանապարհային քարտէս մը Հայ Դատի պայքարին համար: Յեղասպանագէտներու կողմէ քանի մը տարիներու վրայ երկարած այս գիտական ուսումնասիրութիւնը, որ աննախընթաց է Տալկալեան իրականութեան մէջ, կրնայ բազմաթիւ աշխատանքային դաշտեր բանալ բոլոր այն անհատ անձնաւորութիւններուն, հասարակական կազմակերպութիւններուն թէ քաղաքական ուժերուն, որոնք ուզեն յանձնառուութիւն վերցնել՝ արդարահատոյցի հետամուտ որեւէ իւրայատուկ հարցի հետապնդման եւ այդ ուղղութեամբ յաւելեալ ուսումնասիրութիւններ կատարելու թէ զօրաշարժ սկսելու ի խնդիր: Ուղեցոյցի չափ այս ճանապարհային քարտէսը իր բերեղացած մտքերով, յղացքներու յստակութեամբ եւ գործնական առաջարկներու յուշումով ներշնչման աղբիւր է նաեւ: Կը մնայ որ անոր գործնականացման առաջին պատասխանատուութիւնը բնականաբար առաջին հերթին ՀՅԴ Հայ Դատի Յանձնախումբերու ուսերուն կ'իյնայ: Այլ խօսքով, ՀՅԴ Հայ Դատի Յանձնախումբերը առնուազն հատուցման այս հանգրուանը կը թեւակոխեն յստակ մարտահրաւէրով մը՝ տեղեկագրի հիման վրայ գործնական աշխատանքային ծրագիրներ պատրաստելով: Նման նախաձեռնութիւն, բնականաբար, ե՛ւ մտաւորական, ե՛ւ մարդուժի, ե՛ւ նիւթական, ե՛ւ համաշխարհային մասշտապով կազմակերպական համակարգումի ահագին ներդրում կը պահանջէ: Քիչ է, ոչ ալ դիւրին, մանաւանդ երբ յիսուն տարիներու վրայ երկարած Հայ Դատի Յանձնախումբերու քաղաքական զօրաշարժը ստեղծած է նախադրեալներու, նպատակներու, աշխատանքներու եւ մինչեւ իսկ մտածելակերպի եւ բառամթերքի ամբողջ աւանդութիւն մը, առօրեաներ, որոնց փոփոխութիւնը դժուար պիտի ըլլայ: Աւելի՛ն, զգոյշ պէտք է ըլլալ Յեղասպանութեան ճանաչման ամէն նախաձեռնութիւն բացառելու որպէս անցեալի հանգրուան, որուն համար ժամանակ, մարդուժ եւ ֆինանսական ներդրում սխալ պիտի ըլլայ: Օրինակի համար, կասկած չկայ որ Միացեալ Նահանգներու եւ կամ Չինաստանի Գործադիր թէ Օրէնսդիր իշխանութիւններու մակարդակով Յեղասպանութեան ճանաչման որեւէ յայտարարութիւն քաղաքական միջազգային անդրադարձ պիտի ունենայ: Ինչ որ կը յուշէ, որ ճանաչման ճիգերը օրակարգէ բոլորովին դուրս ձգելու հարց չի կրնար ըլլալ: Միեւնոյն ժամանակ, սակայն, հոն ուր անհրաժեշտ է Յեղասպանութեան ճանաչման յայտարարութիւն մը կամ օրինակներէն ամբողջուած վաւերաթուղթ մը որպէս քաղաքական աքթ, հատուցման խնդիրը արդէն իսկ պէտք է դուրս միաժամանակ: Կը բացառուի ճանաչման հասնելու ամէն պրակմատիզմ, որ յանուն նպատակի իրականացման արդարահատոյցի մասին լուռ մնալու գիշտու կ'ենթադրէ:

Երրորդ գործնական նախաքայլը արդարահատոյցի ուղղութեամբ Հռչակագրի մէջ նշուած պետական մակարդակով յստակ մտածելակերպի դիւանագիտութիւնը ինչպէ՛ս իր օրակարգին պիտի դնէ այդ խնդիրը: Կասկած չկայ որ Փրոթոքոլներու ձախաւերութեան յետոյ հայկական դիւանագիտութիւնը յատկանշականօրէն ակտիւացած է, մասնաւորաբար ՄԱԿի մակարդակով, եւ նախաձեռնող եղած՝ ցե-

ղասպանութեան կանխարգելման հետամուտ որոշումներու առաջադրման: Այս դրական ընթացքի շարունակութիւնն ու խորացումը կրնայ առաջնորդել ռազմավարականօրէն մտածուած հեռանկարային աշխատանքներու, որոնցմէ մէկը, օրինակի համար, ցեղասպանութեան զոհ դացած ժողովուրդներու եւ պետութիւններու խմբաւորումի առաջացումը կրնայ ըլլալ: Նման խմբաւորում իր առջեւ նպատակ կը դնէ ՄԱԿի Յեղասպանութեան Ոճիւրի դէմ համաձայնագրի գործնականացման հետապնդումը, որուն համար ալ անգիշտողութիւն ցուցաբերելու եւ այդ նպատակի առնչակից ամէն խնդիր որեւէ այլ պայմանաւորումէ գերծ պահելու սկզբունքային յանձնառուութիւն կը վերցնէ: Նման համաձայնութիւններ կան արդէն քաղաքացիական հասարակութեան մակարդակով Գանատայէն մինչեւ Միացեալ Նահանգներ, Արժանթին եւ Աւստրալիա՝ նշելու համար միայն համագործակցութեան եւ անկէ անդին անցնող նախաձեռնութիւններու կոնկրետ պարագաներ: Համագործակցութեանց բնոյթն ու տարողութիւնը կրնան տարբերիլ անշուշտ, բայց հիմնականին մէջ բոլորը կ'ենթադրեն ցեղասպանութեանց զոհ դացած ժողովուրդներու համընդհանուր դաշինքի մը անհրաժեշտութիւնը: Մարտահրաւէրը շատ աւելի սուր կերպով կը դրուի դիւանագիտական ոլորտին մէջ, ուր պրակմատիզմը, փոխգիշտումը ե՛ւ խաղի օրէնք են, ե՛ւ գերագոյն իմաստութիւն: Դիւանագիտութիւնը այն ոլորտն է, ուր «կարմիր գիծեր» ոչ միայն կրնան վարդազոյնի վերածուելի, այլ նաեւ գնահատելի է, որ այդպէս ըլլայ: Առ այդ, ցեղասպանութեան հարցով «կարմիր գիծեր» քաշելու եւ անոր վրայ հաստատակամ մնալու որոշում մը կրնայ կա՛մ միամտութիւն թուիլ, կա՛մ ալ ընդհակառակը, բարոյական նախընթաց ստեղծել:

Հայկական դիւանագիտութիւնը նման յանդուզն եւ առաջին հերթին պարզամիտ թուող նախաձեռնութիւն մը կրնա՞ր գնահատել իր գործնականացման մէջ, որպէս նախաձեռնող կողմի յստակ ինքնութիւն կերտող, եւ հետեւաբար՝ միջազգային բեմահարթակին վրայ անոր նախաձեռնողական դեր նպահովող քայլ: Եթէ դրական ըլլայ այս հարցումին պատասխանը, ապա եւ կը յստականայ, թէ քաղաքակրթական առաքելութիւն ի՛նչ կրնայ նշանակել գործնական իմաստով: Նման նախաձեռնողութիւն, առաւել, հայկական դիւանագիտութիւնը պիտի տարբերէ, օրինակի համար, իսրայէլեան դիւանագիտութեանն, որ կը հետեւի շատ նեղ իմաստով ուշափոխութիւն ուղեգրի մը: Հրեայ ժողովուրդի հազարամեայ մտածողութեան մեծագոյն իմաստութիւնը եղած է իր հիւմանիզմը, տիեզերականացումը: Տարբեր է նաեւ այդ ժողովուրդի դիմադրուած ամենադաժան ճակատագրին՝ Ողջակիզման ծնունդ տուած հսկայ գրականութիւնը, որով եւ այդ փորձառութիւնը ընկալուեցաւ որպէս համամարդկային փորձառութիւն: Անոր ամենաառաջին եւ ամենավառ օրինակը լեմբինեան նախաձեռնութիւնն է՝ ցեղասպանութեան յղացքը բանաձեւելու որպէս մարդկութեան դէմ ոճիր: Այս պատճառով ալ հակասութիւնը շատ ակնբախ է մէկ կողմէ Ողջակիզումի տիեզերականութեան եւ միւս կողմէ Իսրայէլի պետական քաղաքականութեան միջեւ: Այս վերջինը ոչ միայն նուազագոյնի իջեցուցած է իր համամարդկային յանձնառուութիւնները, այլեւ, յանուն ինչ որ ազգային շահի, էջ վարանած մինչեւ իսկ համագործակցելու լատին ամերիկեան բռնատիրութեանց հետ, նոյնիսկ երբ այս վերջիններուն զոհ կ'երթային հրեաներ, Հարաւային Աֆրիկէի ավարթէյտին հետ, առանց դեռ նշելու պաղեստինցի ժողովուրդին իրաւունքի անտեսումը, Հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտօնապէս ճանաչուած մերժումը եւ Ատրպէյճանի գէնք վաճառելը որպէս պարզ առեւտրական գործընթաց –business as usual:

Մուշ, Սբ. Կարապետ վանք,
դիտում Բարաւ-արեւմուտքէն (նկ. 1900-ական թթ.)
Mouch, monastère Sourb-Karapet,
vue Sud-Ouest, (photo ~ 1900)
Moosh, Sb. Karapet Monastery, 4th-18th centuries, South
Western view (photo early 1900s)

Մուշ, Սբ. Կարապետ վանքի մնացորդները (նկ. ~1970 թ. Ա. Հախնազարեան)
Mouch, ruins du monastère Sourb-Karapet (photo 1970 A. Haknazarian)
Moosh, ruins of Sb. Karapet Monastery (photo ~ 1970 A. Haknazarian)

Հայկական դիւանագիտութիւնը որպէս ցեղասպանութեան վերապրած եւ արդարութեան հետամուտ ժողովուրդի միջազգային քաղաքականութիւն, պիտի տարբերի նման ռէպուբլիկներէ եւ իր քաղաքակրթական առաքելութեան ուղին փնտռէ: Ըսենք, որ այլընտրանք այնքան ալ չունի. Հայաստան թէկուզ եւ ուզէ չի կրնար Խորալէյի նման ռէպուբլիկներէ խաղալ, որովհետեւ չունի անոր գինուորական, ֆինանսական եւ բարձր արհեստագիտութեան ուժական աղբիւրները, հետեւաբար միայն մորալփոյթի մասնագիտացման մէջ է, որ իր ուղին պիտի փնտռէ: Կա՞ն երկիրներ, որոնք պատրաստ պիտի ըլլան հայկական դիւանագիտութեան ընկերակցել այս ուղիին վրայ: Նման հարցումի պատասխան կարելի է տալ միայն, երբ դիւանագիտական նման ծրագիր մը բանաձեւելու որոշում առնուի: Սեւրի Դաշնագիրն ալ ընկալուած էր որպէս արդէն պատմութեան անցած փաստաթուղթ, մինչեւ որ Արա Պապեան ցոյց տուաւ, որ այլապէս մտածելու կարելիութիւնը կայ: Մորալփոյթիքը այսօր կրնայ քմծիծաղ առաջացնել, մինչեւ որ համոզուինք, որ այն հայութեան համար նախաձեռնողական դիւանագիտութիւն ունենալու եւ հատուցման պահանջատիրութիւնը առաջ տանելու միակ այլընտրանքն է, եւ սկսինք մտածել անոր գործնական ընթացք տալու մասին: Ի դէպ, հատուցման պահանջատիրութեան պետական-դիւանագիտական ոլորտը անխուսափելիօրէն կ'ենթադրէ կ'Ափիւքի հետ աշխատանքներու համակարգում, կ'ալայպէս կոչուած «հանրային դիւանագիտութեան» ուղղութեամբ ճիգերու կարեւոր ներդրում, առանց տակաւին նկատի առնելու քաղաքացիական հասարակութեան յատուկ «երկրորդ ուղիի դիւանագիտութիւնը»: Այս բոլորը, մանաւանդ ցեղասպանութեան հարցով, կ'ենթադրեն մորալփոյթիքը լուրջի առնել:

Հատուցման պահանջատիրութեան այս հանգրուանը, ուրեմն, սկիզբ առած է մէկ կոնկրետ նախաձեռնութեամբ ի դէմս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դատական հայցին թուրք-

իոյ Գերագոյն Ատեան Սիսի Կաթողիկոսութեան վերադարձի պահանջով, կայ մէկ ճանապարհային քարտէս մը, որուն հիման վրայ սպասելի է, որ Հայ Դատի պայքարին նոր աշխատանքային ոլորտներ բացուին, եւ կը սպասուի պետական այն փաստաթուղթը, որ պիտի ճշդէ հայկական դիւանագիտութեան դերն ու ուղղութիւնը: Կասկածէ դուրս է, որ հատուցման պահանջատիրութիւնը առաջին հերթին հայ ժողովուրդի դէմ գործադրուած ոճիրին արդարահատոյց է, բռնագրաւուած իրաւունքներու, ներառեալ հողատարածքային, վերադարձի ի խնդիր պայքար, եւ, հետեւաբար, կը նպատակադրէ երաշխաւորել, որ հայ ժողովուրդը ցեղասպանութեան սպառնալիքէն զերծ պիտի մնայ եւ ազատօրէն պիտի շարունակէ իր զագացման պատմական գործընթացը: Բայց կ'ը գործնական իմաստով, կ'ը նկատի ունենալով աշխարհաքաղաքական այն ոլորտը, ուր Հայաստանն ու հայրենամերձ հայկական համայնքները կը գտնուին, պահանջատիրութիւնը չի կրնար բացառաբար ազգային կամ ազգայնական ուղղուածութիւն ունենալ: Ընդհակառակը, այն պիտի տեղադրել քաղաքակրթական առաքելութեան մը յանձնառութեան ծիրին մէջ, ուր Ցեղասպանութեան արդարահատոյցը կը ձգտի նախընթաց ստեղծել ընդհանրապէս ցեղասպանութիւններու զոհ գացած ժողովուրդներու իրաւունքներու վերականգնումին եւ, տակաւին, ցեղասպանութիւններու կանխարգելման: Եթէ պահ մը գիտակցինք, որ Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ ՏԱՀէՇԻ բարբարոսները ցեղասպանութիւն կը գործեն կ'ը մարդոց, կ'ը քաղաքակրթութեան, կ'ը հաւաքական յիշողութեան բնաջնջմամբ, ապա եւ յստակ կը դառնայ, թէ պահանջատիրական պայքարի ազգային նախանձախնդրութիւնն ու անոր քաղաքակրթական առաքելութեան տարողութիւնը որքան առնչակից եւ փոխ-լրացուցիչ են:

Խ. Տէր Ղուկասեան

ԱՄՆ դեսպան Մորկընթաուի վկայութիւններէն

«(...) Մայիս 10-էն 30-ի միջեւ ամենէն ականաւոր 1200 հայեր եւ այլ բրիտանիաներ առանց դաւանանքի խտրութեան ձեռքաւարկուեցան Տիրապետիքի եւ Մամուլէթ ու Ազիզի վիլայէթներուն մէջ:

Կ'ըսեն, թէ Մուսուլ պիտի տարուէին, սակայն ուրիշ ոչինչ լսուեցաւ անոնց մասին:

Մայիս 30-ին 674 ձեռքաւարկուածներ Տիրապետի վրայ լեցուեցան 13 մակոյկներու մէջ, այն պիտակին տակ, թէ Մուսուլ պիտի փոխադրուէին: Վալիին գործակատարը 50 ոստիկաններու օգնութեամբ կը գլխաւորէր շարասիւնը: Ոստիկաններուն կէսը յարձակեցաւ մակոյկներուն վրայ, իսկ մնացեալը ձին քշեց գետափին: Կարճ ժամանակ ետք գերիներուն ամբողջ դրամը (չուրջ 6000 թրքական սթերլին) կողոպտուած էր, ապա գանոնք մերկացուցին եւ վերջը գետ նետեցին: Գետափին երթեակի ոստիկաններուն հրահանգուած էր թոյլ չտալ, որ ոեւէ մէկը փախչէր: Զոհերուն հագուստները ծախուեցան Տիրապետի շուկային մէջ:

Գրեթէ նոյն ատեն 700 երիտասարդ հայեր գինուորազրուեցան, ապա ուղարկուեցան կառուցելու Փարապաղզէ - Հապաշի ճամբան: Այս 700 այրերուն մասին եւս լուր չկայ:

Կ'ըսեն, թէ օր մը Տիրապետի մէջ 5 կամ 6 քահանայ մերկացուցեր են, կուպրով մրտեր են եւ քարջ տուած են

փողոցներուն մէջ:

Չանոնք կարաւաններով դէպի անապատը քշած են, հոն բնակեցնելու պատճառաբանութեամբ: Թէլ Արմէն գիւղին մօտ (Պաղտատի երկաթուղիին գիծին վրայ, Մուսուլի մօտ) եւ դրացի գիւղերուն մէջ շուրջ 5000 հօգի սպանուեցաւ. միայն քանի մը կիներ եւ մանուկներ փրկուեցան: Մարդիկ ողջ-ողջ հրուեցան հորերու կամ կրակի մէջ: Այնպէս կը ձեւացնեն, թէ հայերը պիտի օգտագործեն գաղութատիրութիւն հաստատելու համար Պաղտատի երկաթուղիէն 24 քմ. կամ 30 քմ. հեռու գտնուող շրջաններու մէջ: Սակայն, որովհետեւ միայն կիներն ու մանուկները կ'ուղարկուին աքսորի, եւ որովհետեւ բոլոր այրերը, բացի շատ ծերերէն, պատերազմի գացած են, ասիկա նուազ ոչինչ կը նշանակէ, քան ընտանիքներու հաւաքական սպանուել, որովհետեւ անոնք ո'չ աշխատող ուժը ունին, ո'չ ալ դրամագլուխը, հողամասը մաքրելու համար:

Ամբողջ մէկ ամիս, գրեթէ ամէն օր, Եփրատէն վար ծփացող դիակներ կը տեսնուէին. յաճախ իրարու կապուած 2-էն 6 դիակներու խումբեր: Այրերուն դիակները մեծ մասամբ սոսկալի կերպով անդամահատուած են (սեռային գործարաններ հատուած են եւսայն), կիներուն դիակները պատուուած եւ երկուքի բաժնուած են(...):»:

Մեր Ազգային
Պահանջատիրութիւնը
եւ Ամերիկայի
Հայ Դատի
Յանձնախումբը
ՀԱՌՑԱԶՐՈՅՑ

(ա) Ի՞նչ պայմաններու մէջ եւ ինչո՞ւ ստեղծուեցաւ Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը, իբրեւ կառոյց:

Թոյլ տուէք նախ անդրադառնալ այն նախապատմութեան, որմէ ծնունդ առաւ մեր պահանջատիրական գործի ներկայ հանգրուանը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ:

Նախ պէտք է շեշտել այն իրողութիւնը, որ Հայ Դատի հետապնդման գործը առանցքային նշանակութիւն ունեցած է Ամերիկայի մեր մարմիններուն համար: Այդ գործին համար կեանքի կոչուած են կազմակերպական համապատասխան կառոյցներ ըստ ժամանակի պահանջներուն եւ ըստ գործի բնոյթին: Այդ աշխատանքներուն մէջ հետեւողականօրէն ընդգրկուած են ամերիկահայ երիտասարդութիւնն ու առհասարակ համայնքի ձեռնհաս ուժերը՝ միշտ հաւատարի՛մ այն սկզբունքին, որ Հայ Դատի գործին իրաւատէրը մեր ժողովուրդն է իր բոլոր խաւերով:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը ճգնաժամային մարտահրաւէրներու առջեւ պիտի դնէին մեր ժողովուրդը ամէնուրեք եւ այդ ճնշիչ իրականութեան բովին մէջ է, որ Ամերիկայի մէջ պիտի բացուէր մէկ նոր եւ խրթին ռազմաճակատ Հայ Դատի գործին համար: Մեր օրերու սերունդը պէտք է երախտագիտութեամբ յիշէ նուիրական անունները՝ Վահան Քարտաշեանի եւ ՀՀ Դեպի Արմէն Գարոյի, որոնց անխոնջ եւ յամառ ճիգերուն կը պարտինք պահանջատիրական այն հսկայածաւալ աշխատանքը, որ անցեալ դարու 20-ական թուականներուն իր շուրջ համախմբեց Ամերիկայի քաղաքական բեմի եւ առհասարակ այս երկրի յառաջագէմ մտաւորականութեան ընտրանին:

Ասիկա այն շրջանն է, երբ տակաւին թուրքեւաբեւտեան յարաբերութիւնները կը բախին միջ-պետական հակընդդէմ շահերու եւ հակասական առաջնահերթութեանց

եւ ԱՄՆ-ը դեռ շատ հեռու է Միջին Արեւելքի մէջ գործօն դերակատարի պատասխանատուութիւններ ստանձնելէ: Ասիկա նաեւ այն շրջանն է, երբ Քեմալական Թուրքիան դայթակղիչ քաղաքականութիւն կը վարէ Մոսկուայի եւ Արեւմուտքի միջեւ գրգռելով մրցակից կողմերէն իւրաքանչիւրին ախորժակը: Ասոնք նաեւ այն օրերն են, երբ Վերսայլի կնադրութեան Վեհաժողովի յաղթանակող, բայց յանկարծ վախճուած, պետութիւնները արագօրէն պիտի անտեսեն իրենց իսկ կեանքի կոչած Սեւրի Պայմանագիրը (Օգոստոս 1920) եւ բոլորովին նոր բանակցութեանց ձեռնարկեն (այս անգամ) Քեմալական Թուրքիոյ հետ, Լոզանի մէջ (1923):

Պաշտօնապէս ԱՄՆ-ը մաս չէր կազմած Սեւրի պայմանագրի բանակցութիւններուն (թէեւ պայմանագիրը կողմերը նախ Ուիլսոնի վստահելի էին հայ-թրքական սահմանները ճշտելու գործը, որմէ ծնունդ պիտի առնէր Ուիլսոնեան Իրաւարար Վճիռը), հետեւաբար ան պաշտօնապէս մաս չի կազմեր նաեւ Լոզանի՛ բանակցութիւններուն: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը բանակցային նիստերուն կը մասնակցի խորհրդակցական ճայնով միայն: Այնուամենայնիւ Լոզանի Միջազգային Համաձայնագրին զուգահեռ եւ անկէ բոլորովին անկախ՝ նոյնինքն Լոզանի մէջ ստորագրուեցան երկու այլ համաձայնագրեր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու եւ Քեմալական Թուրքիոյ միջեւ, որոնք միասնաբար կոչուեցան «Թուրք-Ամերիկեան Լոզանի Դաշնագիր» եւ որուն դէմ հօր պայքար շղթայագերծեց օրուան Հայ Դատի կառոյցը ԱՄՆ-ի մէջ՝ այդ գործին համար ստեղծուած Հայաստանի Անկախութեան Պաշտպան Ամերիկեան Կոմիտէին (American Committee for the Independence of Armenia) բոլոր ուժակա-նութիւնները գործի լծելով: Պաշտպան Կոմիտէին (ACIA) մաս կը կազմէին մեծ թիւով քաղաքական եւ հասարակական հեղինակութիւններ ԱՄՆ-ի վերնախաւէն:

Ընդդիմութեան այս շարժումը մեծ թափ առաւ ԱՄՆ-ի Քոնկրէսէն ներս ի վերջոյ յանգելով Ամերիկեան

Մերակոյտի մերժողական քուէին: Քոնկրէտ մերժեց վաւերացնել Ամերիկայի կառավարութեան կողմէ ստորագրուած երկու համաձայնագրերը Թուրքիոյ հետ եւ ինքնաբերաբար զլացաւ իր վստահութեան քուէն նաեւ Լօզանի միջազգային դաշնագրին: Քաղաքական ուժի փայլուն եւ աննախընթաց ցուցադրութիւն մըն էր այս մէկը Հայ Դատի նորակազմ կառույցին կողմէ դեռ այդ օրերուն: ԱՄՆ-ի գործադիր իշխանութիւնը (Նախ. Քուլիճի օրով) ի վերջոյ - եւ զարտուղի՝ հնարքներու դիմելով - պիտի կարողանար շրջանցել Քոնկրէտի դրած օրինական արգելքը եւ 1927 թուին դիւանագիտական նախնական յարաբերութիւններ հաստատել Քեմալական Թուրքիոյ հետ: Եւ սակայն ամէն քայլափոխին ան իր դէմ պիտի գտնէր Հայ Դատի կառույցի շարունակական դիմադրութիւնը: Ամերիկահայութեան քաղաքական ուժն էր, որ այս ձեւով իր «կրակ»ի մկրտութիւնը կը ստանար յետ-պատերազմեան մեծապետական քաղաքականութեան հնոցին մէջ:

Հայ Դատի գործը բոլորովին նոր ուղղութիւն ստացաւ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն ետք եւ յատկապէս այն օրերուն՝ երբ կը ձեւաւորուէին Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնն ու անոր յարակից կառույցները: Հայ Դատի Յանձնախումբն ու յետագային Հայ Դատի Գրասենեակը Նիւ Եորքի մէջ քաղաքական գործի պիտի բեւեռներ էին, երբ տեղի կ'ունենային Երկրորդ Աշխարհամարտին յաջորդող սակարկութիւնները գերտէրութեանց միջեւ եւ յետագային կեանքի կը կոչուէր ՄԱԿ-ի Յեղասպանութեան համաձայնագրերը:

Խօսելով նոր ժամանակներու մասին, պէտք է կարեւորութեամբ արձանագրել, որ Հայոց Յեղասպանութեան յիսնամեակը (1965) մեծ շրջադարձ մը եղաւ ամերիկահայութեան քաղաքական կեանքին մէջ եւ մանաւանդ Հայ Դատի հետապնդման աշխատանքներուն համար: Պաղ պատերազմի դարաշրջանը ծնունդ տուեր էր 20-րդ դարու երկբեւեռ աշխարհակարգին, որուն Արեւմտեան բեւեռը կը գտնուէր Ուաշինկթընի մէջ: Իսկ ազատ աշխարհի ծանրութեան կեդրոնը հանդիսացող այս երկրին մէջ, մենք արդէն ունէինք ինքնիր ուժերուն գիտակից մէկ նոր հասարակութիւն: Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան եւ այլ համայնքային կառույցներու դարբնոցէն դուրս եկած մէկ նոր երիտասարդութիւն՝ որ պատրաստ էր գործի:

Առաջին Աշխարհամարտի վերիվայրուամերձն էր ի վեր, Սփիւռքի մէջ մեր ժողովուրդը քաղաքականացնելու եւ գայն դէպի քաղաքական բեմ մղելու Դաշնակցութեան հեռահաս ռազմավարութիւնը սկսեց իր արդէն արդիւնաւորուել: Մեր նոր սերունդը, որ մեծ թիւերով ծառայեց էր ԱՄՆ-ի զինեալ ուժերուն մէջ Երկրորդ Աշխարհամարտի եւ Քորէայի Պատերազմի թէ՛ ճակատներուն վրայ, արդէն նուաճեց էր քաղաքական հասունութեան մէկ նոր մակարդակ: Մենք արդէն վաղուց թօթափեր էինք «ազգային փոքրամասնութեան» մեկուսացնող հոգեբանութիւնը: Մենք համարձակօրէն եւ տիրականօրէն մտեր էինք երկրի մայրուղիէն ներս մեր նոր քաղաքական մշակոյթով եւ մեր հասարակական գիտակցութեամբ: Մենք այլեւս անքակտելի մասն էինք երկրի քաղաքացիական զանգուածեղ խաբիսիսին, այսինքն՝ ԱՄՆ-ի համատարած մեծամասնութեան... «Փոքրամասնական» համայնքի հոգեբանական կարգավիճակէն դէպի «մեծամասնութիւն» այս պատմական անցումը, իր անխուսափելի ընթացքներուն կողքին, մեզ այժմ կը զինէր քաղաքական նոր կարողականութիւններով եւ մեզ կը մղէր, որ տէր կանգնէինք մեր այս նոր ուժին: Այս առումով, Յեղասպանութեան յիսնամեակը հզօր զարթուցիչ մը եղաւ Ամերիկահայութեան նոր սերունդին համար:

Երկբեւեռ աշխարհակարգը մեզ դրեց էր նաեւ անհեթեթ դրութեան մը մէջ: Մեր անկախ հայրենիքի փրկուած բեկորը՝ Խորհրդային Հայաստանը կը գտնուէր «երկաթեայ վարագոյր»ին միւս կողմը եւ մաս կը կազմէր ԱՄՆ-ի թշնամի ճակատին: Իսկ մեր թշնամին՝ Թուրքիան եւ մենք, իրերու նոր դասաւորումով, կը գտնուէինք երկբեւեռ այս աշխարհակարգի նոյն ճակատին վրայ... Ամերիկահայ երիտասարդներէն շատեր տարիներ շարունակ ծառայութեան զրկուած էին Թուրքիոյ ամերիկեան ռազմախարիսիները... քա՛ն մը՝ որ յանկարծ առիթ կ'ընծայէր իրենց ոտք դնելու իրենց պապեանական հողերուն վրայ: Անհեթեթ իրականութիւնը այն էր, որ մօտ երեսուցից տարուան համաշխարհային տեղաբոժեւումն որպէս հետեւանք՝ ցեղասպանութեան թուրքիան դարձեր էր Արեւմուտքի եւ մասնաւորապէս ԱՄՆ-ի անփոխարինելի դաշնակիցն ու սիրելին՝ առանց նշոյլ մը իսկ զիջելու ցեղասպանական իր քաղաքականութիւնէն: Սահմակցուցիչ էր այս փաստը եւ անընդունելի՝ ամերիկահայ նորօրեայ քաղաքական մտքին համար: Յեղասպանութեան յիսնամեակը պիտի դար պայթեցնելու քաղաքական այս պայարը:

Անհատո՛յց թողու մեր ժողովուրդին դէմ գործուած մեծ ոճիրը եւ ընդունիլ ԱՄՆ-ի իշխանութեանց այս մեղաւոր աղուհացը Թուրքիոյ հետ եւ, աւելի՛ն, մեր իսկ վճարած հարկերով շարունակաբար Ֆինանսաւորել յանցագործ Թուրքիան՝ ծանր վիրաւորանք մըն էր ամերիկահայութեան համար: Յանկարծ կը թուէր, թէ քաղաքական Ամերիկան սկսեց էր մոռացութեան տալ Նախ. Ուիլսոնի ժառանգութիւնն ու հայութեան հանդէպ Թուրքիոյ մեծ պարտքը. ստեղծուեր էր ՆԱԹՕ-ի մեծապետական շահերով պայմանաւորուող յանցաւոր մէկ տրամաբանութիւն, որուն դէմ պէտք էր անպայման ծառանալ եւ անյապաղ կազմակերպուել:

Պէտք էր նոր ուժականութեամբ խաբիսուել ԱՄՆ-ի դաշնակցային մայրաքաղաք Ուաշինկթընի մէջ եւ նոր ռազմավարութեամբ դիմադրուել Հայ Դատի այս նոր մարտահրաւէրը: Պէտք էր նորգնոր պահանջել, որ ԱՄՆ-ի օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնները ի նորոյ դատապարտէին Թուրքիան եւ վերահաստատէին իրենց դիրքորոշումը Հայոց Յեղասպանութեան խնդրին մէջ: Պէտք էր մեծ թափով վերստին քաղաքականացնել ԱՄՆ-ի մէջ Հայոց Յեղասպանութեան հիմնահարցը: Եւ գայն այժմէականացնել այս երկրի նորօրեայ քաղաքականութեան նորմերով: Մանաւանդ որ գոյութիւն ունէր այն յստակ գիտակցութիւնը, որ Խորհրդային Հայաստանի կարելիութիւնները շատ սահմանափակ էին մեր պահանջատիրական գործին համար հակառակ մեր ժողովուրդի պատմական մեծ պոռթկումին Երեւանի մէջ: Հետեւաբար այս դատին հետապնդումը պիտի ըլլար Ամերիկայի՛ եւ առհասարակ Սփիւռքի հայութեան առաքելութիւնը:

Այս հարցի հետապնդումը միջ-կազմակերպական դաշինքով իրագործելու առաջին փորձերը դժբախտաբար բախեցան անյաղթահարելի դժուարութիւններու: Ուաշինկթընի քաղաքական բեմը կը պահանջէր պիտի եւ անվարան ուժականութեամբ գործող կարողականութիւն, զոր կարելի էր իրագործել միջ-կազմակերպական դանդաղ գործընթացներով: Այսպէս է, որ 1980-ական թուականներու սկիզբը նոր ձեւաւորում ստացաւ Հայ Դատի յանձնախումբերու գործունէութիւնը Ամերիկայի մէջ եւ նոր եւ բազմամակարդակ ռազմավարութեամբ սկսաւ գործել Հայ Դատի հետապնդման համակարգը:

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու քաղաքական դաշտը կը գործէր ապակեդրոնացեալ դրութեամբ: Հետեւաբար Հայ Դատի հետապնդման համակարգը պիտի կարողանար իր աշխատանքի ծիրին մէջ արդիւնաւորապէս ընդգրկել

երկրի քաղաքական դաշտի բոլոր գործող շերտերը իրենց ամբողջութեանը մէջ: Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի ձեւաւորումը Ուաշինկթոնի իր կեդրոնական գրասենեակով եւ շրջանային գրասենեակներու եւ տեղական յանձնախումբերու ծաւալուն ցանցով այս յամառ ճիգերուն պսակումը պիտի հանդիսանար:

(բ) Ի՞նչ եղած են Յանձնախումբին ռազմավարական նպատակները:

Պէտք է նախ շեշտել, որ Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը կը յենի համաժողովրդական ընդարձակ խորհրդի մը՝ ամբողջ երկրի տարածքով: Այդ խորհրդին ազդեցութեան ծիրը չի սահմանափակուիր միայն հայաշատ համայնքներով, որոնք հաստատուած են միայն որոշ թիւով նահանգներու մէջ: Ան կ'երկարի ԱՄՆ-ի բոլոր նահանգներէն ներս: Միաժամանակ ամերիկեան կազմակերպութեանց հետ այլեւայլ դաշինքներու միջոցով եւ շարք մը հարցերու կապակցութեամբ՝ ան մաս կը կազմէ համա-ամերիկեան քաղաքական կեանքի մեծ գործընթացին: Յանձնախումբին առաքելութիւնն է ներկայացնել Ամերիկահայ հասարակութեան ազգային քաղաքական ձգտումները ԱՄՆ-ի քաղաքական կեանքի երեք ոլորտներէն ներս՝ դաշնակցային (federal), նահանգային (state) եւ տեղական (local): Յանձնախումբին առաքելութիւնն է նաեւ Հայ Դատի պատգամը տանիլ Ամերիկայի հանրային կարծիքին եւ այդ կարծիքը դարբնող բոլոր ուժերուն:

ԱՄՆ-ի Սահմանադրութեան հիմնարար սկզբունքներուն հետ համահունչ՝ Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի համա-ամերիկեան կառոյցը կը գործէ ապակեդրոնացեալ դրութեամբ: Յանձնախումբի Ուաշինկթոնի գրասենեակի գործունէութեան դաշտը ԱՄՆ-ի դաշնակցային քաղաքականութեան ոլորտն է: Յանձնախումբի երկու շրջանային կառոյցները իրենց գրասենեակներով (Լոս Անճելիսի եւ Պոսթընի մէջ) պատասխանատու են նահանգային քաղաքականութեան ոլորտէն ներս Հայ Դատի ռազմավարութեան: Անոնք նաեւ պատասխանատու են Քոնկրէսի անդամներու ընտրատարածքային շահագրգռութեանց ոլորտը իրենց տեսողաշտին մէջ պահելու գործին: Շրջանային կառոյցներու ծիրին մէջ կը գործեն նաեւ մեծ թիւով Հայ Դատի տեղական յանձնախումբեր, որոնց միջոցով մեր տեղական համայնքները ամբողջ երկրի կտրուածքով իրենց գործօն մասնակցութիւնը կը բերեն ԱՄՆ-ի քաղաքական մեծ գործընթացին:

Անցնող բազմաթիւ տասնամեակներու ընթացքին, հայ կեանքէն ներս տեղի ունեցած մեծ տեղաշարժերը իրենց վճռական կնիքը դրած են Հայ Դատի օրակարգին վրայ: 1988-ի աւերիչ երկրաշարժը եւ անոր զուգահեռ վող Հայաստանի անկախացման գործընթացը եւ մանաւանդ Արցախի ազատագրութեան եւ ինքնորոշման հիմնախնդիրները նոր առաջնահերթութիւններու առջեւ պիտի դնէին Ամերիկահայութիւնը: Իսկ Հայոց Յեղասպանութեան կապակցութեամբ, Ամերիկահայութեան իրաւունքներու հետապնդման խնդիրը նոր ծաւալ պիտի ստանար:

Այս բոլորին կողքին, աննախընթացօրէն պիտի աճէին Թուրքիոյ եւ Ատրպէյճանի քարոզչական կարողականութիւնները ԱՄՆ-ի մէջ եւ Հայ Դատի Յանձնախումբը պայքար պիտի ծաւալէր նաեւ ապատեղեկատուական այս ծաւալուն քարոզարշաւին դէմ: Թուրքիոյ կողքին կեցած ամերիկեան մեծ ընկերութեանց քարոզչական մեքենան, իր կարգին, հրամայական կը դարձնէր, որ մեր համաժողովրդական զօրաշարժը ըլլար տարողունակ եւ հզօր: Հայ Դատի Յանձն-

նախումբին գործն էր մեր համաժողովրդական (grass roots) քաղաքական ուժը հակադրել մասնաւոր շահերու քորփորէյթ (corporate) ուժին եւ ապահովել մեր տեղը քաղաքական դաշտէն ներս: Եւ այս առումով, երկրի օրէնսդրական ոլորտը շատ աւելի խոստմնայից հնարաւորութիւններ կ'ընծայէր մեզի Հայ Դատի գործին համար: Այդ ոլորտի գործիչներուն՝ ԱՄՆ-ի Քոնկրէսի եւ նահանգային խորհրդարաններու անդամներուն հետ ամէնօրեայ յարաբերութիւններով եւ զանոնք օրը-օրին հարցերուն իրազեկ դարձնելով է, որ կարելի եղած է նաեւ ձեւաւորել հայկական հարցերու զօրակցութեան շրջանակը ամէնուրեք:

Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի քաղաքական օրակարգը, ամէնօրեայ այլ խնդիրներու կարգին, այսօր կ'ընդգրկէ գործի հետեւեալ դաշտերը.

- 1.- Յեղասպանութեան հիմնահարցը՝ իր ճանաչման եւ հատուցման լրացուցիչ եզրերով եւ Թուրքիոյ ապատեղեկատուական արշաւը հակակշռող միջոցառումներով:
- 2.- Արցախեան հիմնահարցը՝ Արցախի անկախութեան եւ ժողովրդավարութեան ճանաչման, Ատրպէյճանի սադրիչ քաղաքականութեան դէմ պայքարի եւ ԱՄՆ-ի տնտեսական օժանդակութեան ապահովման հետ առընչուող բազմապիսի գործադաշտերով:
- 3.- Անվտանգ, բարգաւաճ եւ ժողովրդավարական Հայաստանի արմատաւորման հիմնահարցը՝ Հայ-Ամերիկեան յարաբերութիւններու ընդլայնման եւ ամրակայման գծով եւ յատկապէս Հայաստանին տրուող ամերիկեան օժանդակութեան հետապնդման կապակցութեամբ:
- 4.- Թուրքիայէն ներս եւ յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանի մէջ գտնուող հայկական սրբատեղիներու եւ յարակից եկեղեցական կալուածներու խնդրով Հայ Եկեղեցւոյ իրաւունքներու հիմնահարցը:
- 5.- Զաւախքի ինքնավարութեան իրաւունքներու եւ Զաւախքի համար Ամերիկեան օժանդակութիւն ապահովելու հիմնահարցը:
- 6.- Սուրիահայութեան եւ Միջին Արեւելեան Հայ համայնքներու ապահովութեան եւ հոգատարութեան հիմնահարցը:

Այս հիմնահարցերէն իւրաքանչիւրը աշխատանքի ընդլայնուող տիեզերք մըն է ամէնօրեայ քաղաքականութեան բեմին վրայ իր յատուկ դրսեւորումներով: Քաղաքական ռազմաբեմի յեղաշրջուող իրականութեան հետ, բնականաբար նորանոր փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի նաեւ Հայ Դատի քաղաքական օրակարգը միշտ մնալով հայութեան պահանջատիրական գործի առաջնային գիծերուն վրայ:

Ընդհանուր ռազմավարութեան տեսանկիւնէն, պէտք է կարեւորութեամբ շեշտել, որ Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը կը գործէ բացառապէս Ամերիկայի քաղաքական բեմին վրայ եւ այդ բեմի նորմերով: Ամերիկահայութիւնը իր պատմութեամբ, իր կրօնամշակութային հարուստ առընչութիւններով, հայութեան հայրենիքի բոլոր կարիքներուն օգնութեան հասնելու իր պատրաստակամութեամբ եւ Հայ Դատին արդար լուծում բերելու իր վճռականութեամբ ինքնուրուիան յատուկ շերտ մը կը ներկայացնէ ամերիկեան մեծ հասարակութեան շաղախին մէջ: Ոչինչով տարբեր՝ ԱՄՆ-ի հասարակական բարդ կառոյցի միւս բաղկացուցիչ շերտերու քաղաքական կերտումը: Միաժամանակ՝ Ամերիկահայութիւնը անքակտելի մասն է Ամերիկայի պատմութեան, ամերիկեան բազմազգ մշակոյթին, ամերիկեան տնտեսութեան, ամերիկեան արժէքային համակարգին եւ Ամերի-

կայի ամէնօրեայ քաղաքականութեան տարերային վերիվայրումներուն: Այս առումով, Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի ռազմավարական վարդապետութիւնը կը բխի Ամերիկահայութեան ինքնութիւնը սահմանող այս երկու բաղադրիչներու հական սէնթէզէն: Եւ երբ հարցը կը վերաբերի Հայաստանին եւ Հայաստանի լինելութեան գործօնները պայմանաւորող տարածաշրջանին եւ այդ տարածաշրջանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականութեան, Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը պիտի անպայման ըսէ իր խօսքը եւ տիրոջ իրաւունքով մաս կազմէ ԱՄՆ-ի քաղաքական դաշտի քննարկումներուն: Ան պիտի գործէ վճռականօրէն եւ ամերիկեան արժէքային համակարգի հարազատ դիրքերէն: Յանձնախումբը իր եւ Ամերիկահայութեան հարուստ փորձն է, որ կը բերէ այդ բանավէճի զարգացող փուլերուն՝ նոյն ատեն բուռն պայքար մղելով օտար պետութեանց եւ յատկապէս Թուրքիոյ եւ Ատրպէյճանի միջամտութիւններուն դէմ ԱՄՆ-ի ներքին գործերէն ներս:

(գ) Ի՞նչ եղած են Յանձնախումբին գլխաւոր իրագործումները:

Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի իրագործումները կապուած են ոչ միայն քաղաքական դաշտէն ներս ձեռք բերուած իր կարեւոր յաղթանակներուն, այլ առաջին հերթին՝ այդ յաղթանակները կարելի դարձնող հիմնական գործօնին՝ Ամերիկահայութեան քաղաքական ուժին եւ անոր ձեւաւորման գործընթացներուն:

Անցնող տասնամեակներու ընթացքին, Յանձնախումբը հնարաւոր դարձուցած է ամերիկահայ համայնքի եւ մասնաւորապէս երիտասարդութեան մեծ զօրաշարժը իրեն զօրավիգ ունենալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ համայնքի կազմակերպութիւններու եւ բազմաթիւ հաւատաւոր հայորդիներու ընդարձակածաւալ ցանցը: Յանձնախումբի միատրոնքը կը գործեն ամբողջ երկրի տարածքին եւ կ'ապահովեն համայնքի տեւական մասնակցութիւնը երկրի քաղաքական կեանքի փուլերուն ԱՄՆ-ի նախագահական ընտրութիւններէն մինչեւ նահանգային եւ տեղական իշխանութեանց ընտրութիւնները՝ ամէն քայլափոխի ամրագրելով Ամերիկահայութեան քաղաքական ուժը:

Յեղասպանութեան ճանաչման գծով, Յանձնախումբը կարեւոր նուաճումներ արձանագրած է ԱՄՆ-ի Քոնկրէսէն ներս 1984, 1997, 2000, 2005, 2007, 2010 եւ 2014 թուականներու օրէնսդրական նստաշրջաններուն: Միաժամանակ անցնող բազմաթիւ տարիներու ընթացքին ԱՄՆ-ի 50 նահանգներէն 43-ը պաշտօնապէս ճանաչում տուած են Հայոց Յեղասպանութեան՝ ըստ էութեան անտեսելով ԱՄՆ-ի գործադիր իշխանութեան դիրքորոշումը այս հարցին մէջ: Յանձնախումբը մօտէն աշխատած է ԱՄՆ-ի նախագահական թեկնածուներուն հետ ապահովելով անոնց մեծ մասին անձնական զօրակցութիւնը Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման դատին: Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Նախ. Բէյլընի Ապրիլ 22, 1981 թուի յայտարարութիւնը այս գծով, ուր ան նախագահական իր դիրքերէն պաշտօնապէս կը խօսի Հայոց Յեղասպանութեան փաստի մասին: Նոյնքան կարեւոր՝ Նախ. Օպամայի նախընտրական յայտարարութիւնները այս կապակցութեամբ: Թէեւ ԱՄՆ-ի նախագահները, Թուրքիոյ ճնշման տակ, ընդհանրապէս խուսափած են Հայոց Յեղասպանութեան բառացի բնորոշումէն, այնուամենայնիւ անոնք լայնօրէն խօսած են Հայոց Մեծ Եղեռնի իրականութեան մասին: Նշանակալի է նաեւ Յանձնախումբի տարած աշխատանքը դեսպաններու նշանակման գործին մէջ: ԱՄՆ-

ի Ծերակոյտէն ներս տարուած իրազեկման աշխատանքներու շնորհիւ, կարելի եղած է կանխել նշանակուած դեսպաններու, որոնք բացայայտօրէն դիրքորոշուած են ի նպաստ Թուրքիոյ եւ Ատրպէյճանի ժխտողական քաղաքականութեան: Պէտք է նաեւ արձանագրել այն կարեւոր աշխատանքը, որ Յանձնախումբը տարաւ ՄԱԿ-ի Յեղասպանութեան Համաձայնագրի կիրառելիութիւնը ապահովող օրինագծի կապակցութեամբ: Օրինագիծը ի վերջոյ ստացաւ Քոնկրէսի վաւերացումը եւ Նախ. Բէյլընի ստորագրութեամբ ստացաւ օրէնքի հանգամանք:

Արցախեան հիմնահարցի գծով, Յանձնախումբը յաջողեցաւ անհրաժեշտ տեղեկոյթը հայթայթել ԱՄՆ-ի Քոնկրէսին՝ կարելի դարձնելով Թիւ 907 Պարբերութեան ամրագրումը Freedom Support Act կոչուող օրէնքի կառուցելու մէջ: Սոյն պարբերութեամբ, ԱՄՆ-ի դաշնակցային օրէնքը կ'արգիլէ ամերիկեան ֆինանսական օժանդակութեան որեւէ յատկացում Ատրպէյճանին նկատի առնելով վերջինիս հակահայ եւ ռազմատենչ քաղաքականութիւնը: Յանձնախումբը նաեւ յաջողեցաւ վճռական սեղմումի ենթարկել տալ Ատրպէյճանին տրուելիք որեւէ ամերիկեան օժանդակութիւն ռազմանիւթի հայթայթման առումով: Ըստ այս արգելքին, որեւէ նման նախաձեռնութիւն ի նպաստ Ատրպէյճանի ինքնաբերաբար պարտադիր կը դարձնէ նոյնօրակ եւ նոյնաքանակ օժանդակութիւն Հայաստանին: Յանձնախումբի համա-ամերիկեան կառույցին մաս կազմող երկու շրջանային գրասենեակներու (Լոս Անճելըս եւ Պոսթըրն) շարունակական ճիգերով Արցախի անկախութեան միջազգային ճանաչման գործը կարեւոր նուաճումներ արձանագրեց: Եօթը նահանգներ՝ Բոտ Այլընտ, Մասաչուսէց, Մէյն, Լուիզիանա, Ճորճիա, Հավայի եւ վերջապէս Քալիֆոռնիոյ Խորհրդարանի երկու պալատները արգէն պաշտօնական ճանաչում տուած են Արցախի հանրապետութեան՝ իրենց առեւտրական յարաբերութիւններու ճիշդ մէջ ընդգրկելով Արցախի տնտեսութիւնը: Յանձնախումբի շրջանային կառույցներու հուժեղ ճիգերով կարելի եղած է պարտութեան մատնել ազրպէյճանական հակահայ բանաձեւերը Հավայի, Սաութ Ծաքոթիա, Քոլորադո, Նիւ Հէմփշայր, Միզուրի, Միսիսիպի, Վայոմինկ, Թենեսի, Քենթաքի, Այտահօ եւ Եութահ նահանգներու խորհրդարաններէն ներս հակառակ Ատրպէյճանի յատկացուցած մեծազումար քարոզչական պիւտճէներուն: Վերջապէս, Յանձնախումբի մեծ յաջողութիւնն էր ԱՄՆ-ի կողմէ մարդասիրական օգնութեան ապահովումը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան: Այս նախաձեռնութեան շնորհիւ, ցարք Արցախի մարդասիրական ծրագրիներուն ԱՄՆ-ի կողմէ յատկացուած է աւելի քան 32 միլ. տոլար: Յանձնախումբը յատուկ աշխատանք կը տանի նաեւ ԵԱՀԿ-ի բանակցային գործընթացին մէջ ԼՂՀ-եան ներկայութիւնը վերահաստատելու ուղղութեամբ միաժամանակ հող պատրաստելով ԼՂՀ-եան միջազգային ճանաչման համար:

Յանձնախումբի օրակարգին վրայ է միշտ Հայաստանին տրուող ամերիկեան օժանդակութեան ծրագրերը: Այս գործը կ'ենթադրէ ամէնամեայ զօրաշարժ Քոնկրէսէն ներս ԱՄՆ-ի տարեկան պիւտճէի քննարկումներուն զուգահեռ: Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան քսանչորս տարիներու ընթացքին, ԱՄՆ-ի Քոնկրէսի վաւերացուցած տնտեսական օժանդակութիւնը Հայաստանին կ'անցնի 2 միլիարտ տոլարի սահմանը: Առաւել՝ 177 միլիոն տոլար յատուկ յատկացում մը Հազարամեակի Մարտահրաւէրներու ծրագրի շրջագծէն ներս: Այս բոլորին մէջ, Յանձնախումբի համա-ամերիկեան կառույցի շարունակական դերակատարութիւնը ունեցած է եւ ունի բանալի նշանակութիւն: Յանձնախումբը

մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ հայ-ամերիկեան տնտեսական յարաբերութիւններու զարգացման: Այս կապակցութեամբ, նշանակալի հանգրուաններ էին 2004 թուին Յանձնախումբի ճիգերով Հայաստանի համար ձեռք բերուած PNTR կարգավիճակն ու 2015 թուի մայիսին ստորագրուած Առեւտուրի եւ Ներդրումներու Համաձայնագիրը, որոնց շնորհիւ Հայաստանի արտածուածները դէպի ԱՄՆ զգալի յաւելում կրեցին եւ այս գործընթացը կը շարունակուէր: Յաջորդական հանգրուանները կ'ընդգրկեն այլ կարեւոր համաձայնագրեր ԱՄՆ-ի հետ՝ կապուած հարկային փոխադարձ բեծիմի կարգաւորման եւ առհասարակ առեւտրական կապերու զարգացման: Թուրքեւազրպէյճանական քարոզարշաւի նպատակն է Հայաստանը պիտակաւորել որպէս Ռուսաստանի արբանեակ: Յանձնախումբի մշտական մտասեւեռումն է իրական հողի վրայ կազմաւորուող ծրագրերով քանդել այս արուեստական կարծրատիպերը եւ հակազդել թուրքեւազրպէյճանական բոլոր այն շրջանային ծրագրերուն, որոնք կը միտին Հայաստանը մեկուսացնել Կովկասի մէջ: Այս կապակցութեամբ, կարեւոր յաղթանակ մըն էր օրէնսդրական այն արգելքը (Քոնկրէսէն ներս), որմով ԱՄՆ-ի ֆինանսական ակտիւթիւնը զլացուեցաւ Հայաստանը շրջանցող թուրք-վրացական երկաթուղիի շինութեան ծրագրին: Յանձնախումբը շարունակական յարաբերութեան մէջ կը գտնուի ԱՄՆ-ի Պետ-Քարտուղարութեան (արտգործնախարարութիւն), ԱՄՆ-ի Նախագահի Անվտանգութեան Խորհուրդին, Պաշտպանութեան Նախարարութեան եւ դաշնակցային իշխանութեան այլ օրգաններուն հետ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներու իրազեկման եւ քննարկման գծով հայ-ամերիկեան յարաբերութիւններու առաւել սերտացման եւ խորացման առաջադրութեամբ:

Հայոց Յեղասպանութեան հիմնահարցի պահանջատիրութեան գծով, Յանձնախումբը կարեւոր հանգրուան մը նուաճեց Դեկտեմբեր 2011-ին: Քոնկրէսի Ներկայացուցիչներու Տունը իրագումար նիստով բանաձեւ ընդունեց պահանջելով, որ թուրք Պետութեան սահմաններէն ներս եւ յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանի հողին վրայ գտնուող հայկական սրբատեղիներն ու յարակից կալուածները վերադարձուին Հայ Եկեղեցու իշխանութեան: Յանձնախումբի հետեւողական ճիգերով, բանաձեւը նախ յաջողապէս անցաւ Ներկայացուցիչներու Տան Արտաքին Գործոց Յանձնաժողովէն եւ յետոյ նաեւ նոյն պալատի ամբողջական նիստէն: Յանձնախումբը յաջողեցաւ երկրորդ, աւելի ուժեղ, բանաձեւ մը ընթացակարգի անցնել տարի (2014), որ նոյն Յանձնաժողովին կողմէ վաւերացում ստանալէ հետք անշարժութեան մատուցեցաւ պալատի ղեկավարութեան կողմէ: Այս աշխատանքը կը շարունակէ մնալ Յանձնախումբի օրակարգին վրայ:

Ջաւախքի ինքնավարութեան իրաւունքներու եւ Ջաւախքի տնտեսութեան զարգացման խնդիրները կարեւոր տեղ կը գրաւեն Յանձնախումբի օրակարգին վրայ: Յանձնախումբը մօտէն կը յարաբերի Վրաստանի Դեսպանութեան հետ եւ Ուաշինկթըն ալիքով վրացի պետական դէմքերու հետ: Յանձնախումբի ճիգերով կարելի եղաւ համատեղ աշխատանքի ծրագիր մշակուող բերել ԱՄՆ-ի Արտաքին Տնտեսական Օժանդակութեան գերատեսչութեան հետ Ջաւախքի մէջ արտասահմանեան ներդրումներու քաջալերման նպատակով: Այս աշխատանքը դեռ իր սկզբնական փուլին մէջ կը գտնուի:

Յանձնախումբի աշխատանքային առաջնահերթութեանց մէջ մեծ տեղ կը գրաւէ Սուրիահայութեան եւ առհասարակ Միջին Արեւելեան մեր համայնքներու ապահովութեան խնդիրը: Յանձնախումբը մնայուն յարաբերութեան

մէջ կը գտնուի ԱՄՆ-ի պատկան մարմիններուն հետ իր պահանջները դնելով մեր ժողովուրդի անվտանգութեան գործի եւ մասնաւորապէս Թուրքիոյ դերակատարութեան կապակցութեամբ: Քեսապի ճգնաժամի օրերուն, Յանձնախումբի շղթայագերծած համա-ամերիկեան արշաւը ԱՄՆ-ի կողմէ Թուրքիան ճնշման տակ առնելու՝ կարեւոր գործօն մը հանդիսացաւ ԱՄՆ-ի քաղաքականութիւնը ճիշտ կողմնորոշման առաջնորդելով: Յանձնախումբը նաեւ մօտէն կ'աշխատի ԱՄՆ-ի սուրիական օգնութեան ծրագրին մէջ ընդգրկելու Սուրիոյ մեր ժողովուրդը եւ Հայաստան հաստատուած սուրիահայ մեր համայնքը:

(դ) Կայ այն տեսակէտը, որ «հայկական լոպպի»-ն, համեմատական կարգով, Քոնկրէսէն ներս կը դասուի Ամերիկայի ամենէն ուժեղներէն: Եթէ ճիշտ է այս, ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ մեր յաջողութեան գաղտնիքը:

Նախ սրբագրութիւն մը: «Հայկական լոպպի» յորջորջումը ուրիշներէն մեզի տրուած պիտակ մըն է, որ դժբախտաբար յստակ պատկերացում չի տար Հայ Դատի Յանձնախումբի առաքելութեան մասին:

«Լոպպի» (lobby) ժողովրդական պիտակին տակ Ուաշինկթընի մէջ կը գործեն մեծ թիւով ամերիկեան հաստատութիւններ, որոնց գործն է յանուն մասնաւոր շահերու ազդեցութիւն բանեցնել դաշնակցային իշխանութեան օրգաններուն վրայ (եւ առաջին հերթին՝ Քոնկրէսին), որպէսզի կարողանան ֆինանսական կամ օրինական առաւելութիւններ կորզել ի նպաստ իրենց «տէր»երուն: Ուաշինկթընի մէջ նաեւ կը գործեն շարք մը այլ կազմակերպութիւններ, քաղաքական գործի գրանցումով, որոնց նպատակն է պահանջատիրական աշխատանք (political advocacy) հետապնդել ԱՄՆ-ի քաղաքական բեմին առնչուող հիմնահարցերու ծիրին մէջ: Անոնք կը գործեն ամերիկացի ընտրողներու զանգուածի մը քաղաքական ձգտումներու եւ առաջնահերթութեանց հողին վրայ: Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի առաքելութիւնը քաղաքական գործի այս ուղղութիւնն է, որ կը ցոյցանէ:

Այս առումով, Հայ Դատի Յանձնախումբի խօսքը կարեւոր կշիռ կը ներկայացնէ դաշնակցային իշխանութեան օրէնսդիրներու եւ առհասարակ ԱՄՆ-ի քաղաքական բեմի գործիչներու աչքին: Անոնք գիտեն, թէ Յանձնախումբը պատահական հաշիւներով չէ, որ կը գործէ: Գիտեն, թէ Յանձնախումբի պահանջատիրութեան ետին կայ Ամերիկահայութեան ստուար զանգուածը ամբողջ երկրի տարածքին: Գիտեն նաեւ, որ յիշեալ պահանջատիրութիւնը խարսխուած է գաղափարական հզօր ենթահողի մը վրայ: Բայց մանաւանդ գիտեն, որ Ամերիկահայութեան ծոցէն Հայ Դատի գործիչներու նորանոր սերունդներ կը հասնին շարունակ, որոնք մարզուած են քաղաքական բեմի գիտութեամբ եւ գէնքերով: Այս իմաստով, Յանձնախումբի յաջողութեան գաղտնիքը կը կայանայ իր սովորական իմաստով «լոպպի» մը չըլլալու իրողութեան մէջ... Հայ Դատի օրակարգը Ամերիկայի մէջ կը բխի ամերիկացիներու ստուար զանգուածի մը՝ Ամերիկահայութեան մարդկային անժամանցելի իրաւունքներէն եւ քաղաքական տեսլականէն: Եւ ի վերջոյ՝ Քոնկրէսի գիտակցութեան մէջ ամուր արմատացած է այն խոր համոզումը, որ հայկական քուէն երկար յիշողութիւն ունի...

Կարօ Արմենեան
Մարտ 30, 2016

Սասունն ու Սասունի հայերը Ցեղասպանութիւնից յետոյ մինչ այսօր

Որքա՞ն հայ փրկուեց Սասունում, նրանք ինչպէ՞ս շատուակեցին իրենց կեանքը, ի՞նչ դժուարութիւնների միջով անցան, եւ որտե՞ղ են հիմա նրանց ժառանգները...

Այս ուսումնասիրութիւնը, որի մէջ ներառուած են Սասունի՝ Ցեղասպանութիւնից մինչ օրս քրիստոնեայ եւ իսլամացուած հայերի թուաքանակի, բնակութեան վայրերի, նոր գաղթի ուղղութիւնների, լեզուի, կրօնի ու ազգային ինքնագիտակցութեան մասին տեղեկութիւններ, նպատակ ունի օգնելու ոչ միայն թեման ուսումնասիրող տարբեր մասնագէտներին, այլեւ մէկ դար շարունակ իրենց նախնիների գիւղերը եւ կորած ազգականներին փնտրողներին:

Ինչպէ՞ս փրկուեցին հայերը Սասունում

Անշուշտ, Սասունի լեռնային անառիկ դիրքը մեծ նշանակութիւն է ունեցել այստեղ հայերի փրկութեան հարցում: Սակայն, ի պատիւ սասունցիների, պէտք է նշենք, որ նրանց կազմակերպած ինքնապաշտպանութիւնը ահռելի մեծ դեր խաղաց, ու թէեւ Սասունի 1915 թ. ինքնապաշտպանութիւնը ի վերջոյ ճնշուեց, սակայն այն ապարդիւն չանցաւ: Նոյնը կարելի է ասել մուսալեռցի, վանեցի, շապինգարահիսարցի հայերի մասին, որոնք փրկուել էին հիմնականում զինուած դիմադրութեան շնորհիւ (1):

Հայ որբերին փրկել են նաեւ որոշ քրտական եւ արաբական աշխրէթներ:

«Փրկել» հասկացութիւնն, անշուշտ, յարաբերական է, քանի որ փրկողներն հիմնականում հետապնդում էին իրենց շահերը. որք աղջիկներին տանում էին որպէս աղախիններ կամ ապագայ հարսնացուներ, իսկ տղաներին՝ որպէս ձրի աշխատուած, այլ կերպ ասած՝ ստրուկներ: Անշուշտ հայ որբերին իսկապէս պաշտպանող ընտանիքներ նոյնպէս եղել են, որոնք նրանց մեծացրին որպէս հայերի:

Այսպիսով՝ 1920-ականների երկրորդ կէսին, երբ այս որբերը մեծացան եւ իրենց սեփական տնտեսութիւնն ու ընտանիքները հիմնեցին, փորձեցին առանձնանալ աշխրէթներից, յայտնուեցին մասնատուական հարեւանների հետ հողային վէճերի ու կռիւների մէջ, ուստի յաճախ ստիպուած էին տեղափոխուել գիւղից գիւղ՝ փորձելով իրենց համար գտնել համեմատաբար հանգիստ միջավայր: Կարեւոր է նշել, որ անգամ Թուրքիայի Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ, երբ փաստացի վերացուեց «աղայական համակարգը», միեւնոյնն է, Սասունում փրկուած հայերը միշտ ընկալուել են որպէս ինչ որ մի աղայի սեփականութիւն:

Իսլամացուած հայերի մասին իրենց ուսումնասիրութիւնում այս խնդրին յատուկ անդրադարձել են նաեւ Լ. Ռահմեթըն ու Մ. Սվազլեանը. նրանք նշում են, որ, բացի հայերի զինուած դիմադրութիւնից, մեծ դեր է խաղացել այն, որ Սասունում աւատապետական համակարգը չափից դուրս հզոր էր, ու թէեւ աղաների ձեռքում հայերը յաճախ ստրկացուած էին, փաստն այն է, որ դա ինչ որ չափով ապահովում էր նրանց ֆիզիքական գոյութիւնը:

Նոյն աշխատութեան մէջ հեղինակները իրաւացիօրէն նշում են ներհամայնքային ամուսնութիւնները՝ որպէս եւս մէկ փրկութեան միջոց (2):

Եւ իսկապէս, Թուրքիայում որեւէ սասունցի հայ ընտանիքի տոհմաձառն ուսումնասիրելիս անհնար է չչփոթուել: Պատճառն այն է, որ ինչպէս իրենք են ասում, «Միմեանց մէջ ենք աղջիկ առել-տուել», ինչի արդիւնքում ազգակցական կապերն արդէն նմանուել են խճճուած թելի կծիկի: Այսպիսով՝ Սասունի գիւղերում մնացած հայերը Ցեղասպանութիւնից յետոյ նոյնպէս շարունակել են ամուսնանալ միայն հայերի հետ: Ի հարկէ, բացառութեամբ այն դէպքերի, երբ հայ աղջիկներին փախցնում էին մահմետականները:

Իսկ իսլամացուած հայերի մէջ նոյնիսկ հանդիպում ենք ազգականների միջեւ ամուսնութեան դէպքերի: Թէեւ նրանք գիտակցում են, որ ըստ հայկական աւանդոյթի նման ամուսնութիւնները դատապարտելի են, սակայն յաճախ նախընտրել են նման ամուսնութիւնը, քան քրտերին կամ արաբներին աղջիկ տալը: Բացի այդ՝ սասունցիների մօտ չափազանց ամուր են ընտանեկան կապերը, եւ մինչ օրս նրանց մեծ մասը չի խախտում ներհամայնական ամուսնութիւնների աւանդոյթները: Միայն վերջին ժամանակաշրջանում՝ Ցեղասպանութիւնից հարիւր տարի անց, Թուրքիայում սասունցիների մէջ սկսուել են զբանցուել խառն ամուսնութիւնների հատուկ կենտ դէպքեր:

Սասունցիների ընտանիքները բաւականին բազմանդամ են. «մէկ տուն» կամ «մէկ գերդաստան» հասկացութեան տակ կարելի է նկատի ունենալ նուազագոյնը 200-300 հոգի: Իսկ որոշ տոհմերի անդամների թիւն հասնում է 800-1000 հոգու: Դա բնական է, քանի որ Սասունում հայերը Ցեղասպանութիւնից յետոյ իրենց ժառանգներին խրախուսում էին հնարաւորինս շատ երեխաներ ունենալ: Այդ առիթով ասում էին. «Այս աշխարհում բոլորովին մենակ մնացինք, պիտի բազմանանք»: Մինչեւ անցեալ դարի վերջերը սասունցի հայերի ընտանիքներում կարելի էր հաշուել միջինը 8-9 երեխայ, կան անգամ մինչեւ 20 երեխայ ունեցող մայրեր: Վերջին 15 տարում պատկերը փոքր ինչ այլ է. պատճառը հիմնականում դէպի քաղաք մեծ արտագաղթն է:

Սասունը ժամանակակից Թուրքիայի քարտէզի վրայ

Առաջին դժուարութիւնը, որի հետ ուսումնասիրողները բախուած են, քարտէզի վրայ Սասունի ամբողջական տարածքը գտնելն է: Ինչպէս յայտնի է, պատմական Սասունի տարածքն այսօր տրոհուած է. Թուրքիայի Պաթման նահանգի մարզ հանդիսացող «Սասուն» պատմական Սասունի միայն մի փոքրիկ մասն է կազմում, իսկ միւս շրջանները տարբեր տարիներին միացուել են Տիւրպպիլիի, Մուշի, Պիթլիսի ու Սղիւրդի նահանգներին: Բացի Մօտլանից, որը Սասունից անջատուեց դեռեւս 1877-ին, մնացած բոլոր տրոհուած շրջանները վարչականօրէն բաժանուել ու անուանափոխուել են Ցեղասպանութիւնից յետոյ:

Այս բաժանումներն, անշուշտ ազդել են նաեւ փրկուած սասունցիների հետագայ կեանքի պայմանների վրայ: Ըստ այդմ՝ կարելի է Արեւմտեան Հայաստանում բնակուող սասունցիներին բաժանել մի քանի խմբերի, որոնք երբեմն տարբերում են իրարից թէ՛ ազգային ինքնագիտակցութեան, թէ՛ մի շարք այլ առումներով:

Մարաթոն, արարացած հայեր, 2015 թ.

Այս աշխատութեան մէջ փորձել ենք առանձնացնել պատմական Սասունի այն շրջանները, որտեղ Յեղասպանութիւնից յետոյ պահպանուել են հայաբնակ գիւղեր, նշուած են այս շրջանների նոր թուրքական անուններն ու այն նահանգները, որոնց կազմի մէջ են մտցուել այդ շրջանները:

Խօսուում է նաեւ սասունցի հայերին յատուկ կրօնական, լեզուական եւ այլ առանձնայատկութիւնների մասին՝ ըստ շրջանների եւ գիւղերի:

Սասունի հայաբնակ գիւղերը Յեղասպանութիւնից յետոյ

Յեղասպանութիւնից յետոյ տասնամեակներ շարունակ Սասունի լեռներում մեկուսի կեանք վարող հայերի խմբերի մասին առաջին անգամ պաշտօնապէս խօսել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Շնորհք Գալուստեանը՝ իր յայտնի երուսաղէմեան ելոյթում: Նա տեղեկացնում է, որ իր ձեռքում կայ Սասունի այն 35 գիւղերի ցուցակը, որտեղ դեռ ապրում էին հայեր:

Ինչպէս յայտնի է, Շնորհք պատրիարքն այն եզակի նուիրեալներից էր, ով արհամարհելով բազում վտանգներ ու պետութեան կողմից հետապնդումները, ձեռնամուխ եղաւ Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներում մնացած եւ իսլամացուած հայ մանուկներին դարձի բերելու գործին՝ Կ. Պոլսում նրանց հայեցի կրթութիւն տալով եւ վերջնական ձուլումից փրկելով (Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում Յեղասպանութիւնից յետոյ երբեւէ չեն գործել հայկական դպրոցներ): Պատրիարքին իր մի քանի հաւատարիմ աշխատակիցների հետ յաջողուեց մօտ 8000 հայ մանուկների մկրտել եւ հայկական դպրոցներ ուղարկել (3):

Պատրիարքի գործակիցները, ովքեր ամիսներ շարունակ

դեգերում էին Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներում, հասան նաեւ լեռնային Սասուն: Այստեղ նրանք որոշ դժուարութիւնների հանդիպեցին ոչ միայն գաւառի անառիկ դիրքի կամ այն պատճառով, որ Յեղասպանութիւնից յետոյ ծպտեալ հայերը հաստատուել էին Սասունի ամենաբարձրագիր ու անմատչելի գիւղերում: Ըստ մի շարք վկայութիւնների՝ հանդիպում էին հակազդեցութեան հենց հայ գիւղացիների կողմից, քանի որ ոմանք կտրականապէս դէմ էին իրենց գաւառներին Կ. Պոլիս ուղարկելու եւ գիւղը լքելու գաղափարին: Ու թէեւ պատրիարքի մարդկանց գործունէութիւնը Սասունի հայաբնակ գիւղերում այդքան մեծ արդիւնք չունեցաւ, որքան միւս գաւառներում, սակայն նրանց ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ պատրիարքի ձեռքում յայտնուեց հենց այդ հայաբնակ գիւղերի առաջին ու միակ ցուցակը:

Այս ցուցակից բացակայում էր միայն պատմական Սասունի Մօսկանի շրջանը՝ դեռեւս հայաբնակ մնացած ընդամէնը 5 գիւղերով, քանի որ այն դեռ մինչ Յեղասպանութիւնը պաշտօնապէս կցուել էր Պիթլիսի նահանգին: Բացի այդ՝ այս ցուցակի մէջ չէին մտել նաեւ Ռաբաթ, Զիլան, Տերէ եւ Հագգօ գիւղերը, որոնք հայաթափուել էին 1930-ականներին: Այդ մի քանի գիւղերի անուններն էլ աւելացնելով՝ կարող ենք հաշուել շուրջ 44 գիւղ, որտեղ Յեղասպանութիւնից յետոյ շարունակել են ապրել սասունցի հայեր:

Ներկայում այդ գիւղերի թիւը նուազել է մինչեւ 15-20 (թուերը տատանւում են, քանի որ որոշ գիւղերում հայերը լինում են միայն ամրանը, իսկ ձմեռում են Սթամպուլում):

Եւս մէկ նկատառում. խօսքն այն գիւղերի մասին է, որտեղ դեռ կարելի է գտնել իրենց ծագման մասին չմոռացած հայերի, մինչդեռ ամբողջովին ձուլուած հայերի թուներ ապրում են Սասունի գրեթէ ամէն գիւղում:

Իսլամացուած եւ քրիստոնեայ սասունցիների քուստանակը եւ առանձնայատկութիւնները

Իսլամացուած կամ ծպտեալ Հայերի մասին խօսելիս մարդկանց, թերեւս, ամենաշատը հետաքրքրում է նրանց թուաքանակը: Եթէ աւելի իրատես լինենք եւ յաճախ քննարկուող այդ մի քանի միլիոնից հանենք նրանց, ուսկապը հայտնաբերան հետ սահմանափակում է գուտ կենսաբանական իմաստով եւ ոչ աւելին, եւ եթէ փորձենք փնտոել փրկուած Հայերի այն ժառանգներին, ովքեր դեռ մէկ դար անց գիտակցում ու պահպանում են իրենց ազգային ինքնութիւնը, ապա շատ աւելի համեստ թուեր կը ստանանք:

Ինչ վերաբերում է հայ տատիկներ ունեցողներին, ապա պարզ է մէկ բան. այդքան շատ մարդկանց՝ «տատիկա հայ էր» խոստովանութիւնների տակ թաքնուած է հիմնականում երկու բան. Կամ պապիկը շարքային ցեղասպաններից էր, որոնց հայ կանայք աւարի տեսքով էին հասնում, կամ պապիկն էլ է հայ, բայց տուեալ անձն իր հայ լինելը ամբողջութեամբ հաստատելու խիզախութիւն, գիտակցութիւն կամ ցանկութիւն չունի:

Կրկին վերադառնալով Շնորհք Գալուստեանի երուսաղէմեան ելոյթին՝ դրանից մէջբերենք Արեւմտեան Հայաստանի գաւառահայութեան հիմնական չորս խմբերի մասին նրա բնորոշումը.

1. Հայեր, որոնք գիտակցաբար եւ կամաւոր կերպով իսլամացել են, խզուել են հայութիւնից եւ ապրում են թուրքերի մէջ:

2. Հայեր, որոնք երեք սերունդ առաջ իսլամացել են եւ քրտական աշխրթական ձեւերով ապրում են մեկուսի եւ չեն խառնուում: Գիտեն, թէ հայ են եւ երազում են վերադառնալ իրենց կրօնին, եթէ պայմանները ներեն:

3. Կամայ թէ ակամայ իսլամացած Հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են եւ Կ. Պոլիս հասնելուն պէս դատարանի միջոցով իրենց անձնագրի մէջ նշուած «իսլամ» բառը փոխարինում են «էրմենի»ով:

4. Բուն գաւառահայեր, որոնք ի պատիւ իրենց, բոլոր զգալի եւ անզգալի դժուարութիւններին՝ հայ են մնացել եւ այսօր Սթամպուլի հայութեան մեծագոյն մասը նրանցից է բաղկանում:

Սասունում մնացած հայերին կարելի է դասել պատրիարքի առանձնացրած այս չորս խմբերից վերջին երեքին միանգամից (4):

Բացի այս խմբերից՝ կարելի է առանձնացնել սասունցի հայերի եւս մէկ խումբ, որն իսլամաց(ու)ել է աւելի ուշ՝ 1970-80 թթ. ճնշումների ժամանակ: Այս մարդիկ դեռեւս տիրապետում են հայերէսին եւ չեն թաքցնում իրենց հայկական ծագումը, սակայն քրիստոնէութեանը վերադառնալու միտք չունեն:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի սասունցիների թուաքանակին, նշենք, որ Կ. Պոլսի հայ համայնքի միայն 1/3-ը, այսինքն՝ 20 000-ը հենց սասունցիներ են: Նրանց շատերը Կ. Պոլիս են գաղթել 1970-80-ական թթ.: Համայնքում նրանց ասում են «նոր եկածներ», քանի որ գաւառահայերի շրջանում ամենավերջինը հենց սասունցիներն են դուրս եկել Արեւմտեան Հայաստանից եւ հաստատուել Կ. Պոլսում:

Կ. Պոլսում հաստատուած եւ հայ համայնքի մաս կազմող քրիստոնեայ սասունցիների թիւը յստակ է, քանի որ նրանք երկրի օրէնքի համաձայն իրենց փաստաթղթերում էլ են գրանցում իրենց քրիստոնեայ լինելը: Իսլամացուած սասունցիների թիւը պարզելը շատ աւելի բարդ է. մեր ձեռքի տակ եղած տեղեկութիւններով կարող ենք յանգել մօտաւոր

տուեալների:

Պաթմանի եւ Պիթլիսի նահանգներում իսլամացուած սասունցիների թիւն անցնում է 15 000-ը (չհաշուած Սթամպուլ արտագաղթած ազգականները):

Մօտ 6000-7000 իսլամացուած հայեր կան պատմական Սասունի արեւմտեան հատուածում՝ Խուլբի շրջանում, որը ներկայում Տիարպեքերի կազմում է:

Ըստ տարբեր տուեալների՝ միայն Մուշում բնակում է Սասունի լեռնային գիւղերից այստեղ տեղափոխուած 15-20 000 իսլամացուած հայ:

Իսլամացուած սասունցիներ կան նաեւ Ադրբեյ նահանգի Քուրթուլան շրջանում (պատմական Սասունի Խարզանի շրջան), որոնք թիւը, սակայն անյայտ է: Սրանք համեմատաբար փոքրաթիւ լինելու եւ տարբեր աշխրթների միջեւ ցրուածութեան պատճառով համայնք դառնալու հնարաւորութիւն չեն ունեցել եւ ձուլուել են:

1. Բոզկանի շրջան կամ Բուն Սասուն

Ցեղասպանութիւնից յետոյ հայկական բնակչութիւն ունեցող գիւղերն են Գիլիեգուզան, Քաղքիկ, Սեմալ, Շենիկ, Աղբիկ:

Բացի Քաղքիկից, որը Պաթմանի նահանգի Սասուն գաւառի կազմում է, նշուած միւս գիւղերը մտցուել են Մուշի գաւառի կազմի մէջ:

Վերը նշուած գիւղերի հայկական բնակչութիւնն ամբողջովին իսլամացուած է. իսլամացման գործընթացն այս շրջանի հայերի մէջ սկսուել է 1930-ականների երկրորդ կէսից եւ շարունակուել մինչ 1940-ականների կէսերը: Թէեւ որոշ ընտանիքներ կարողացել են գաղտնի կերպով պահպանել քրիստոնէական որոշ աւանդոյթներ, սակայն հետագայ տարիներին հիմնականում Մուշի կենտրոն տեղափոխուած այս հայերի մեծ մասն այնտեղ ամբողջովին անցաւ մահմետական կենսակերպի:

Ցեղասպանութեանը յաջորդած քսան տարիների ընթացքում այս գիւղերից պարբերաբար արտագաղթեր են եւ գրանցուել Գամիշլի եւ Հալէպ:

1930-ականներին՝ քրտական ընդլզումների ժամանակ, այն հայերը, ովքեր չբարձրացան լեռները, քիւրտ ապստամբների հետ միասին աքսորուեցին Թուրքիայի արեւմտեան շրջաններ: Որոշ ժամանակ անց սրանց մի մասը վերադարձաւ հայրենի Սասուն:

Այս գիւղերի բնակչութեան զգալի մասը պետութեան անմիջական վերահսկողութեամբ հետագայ տարիներին տեղափոխուեց Մշոյ դաշտի գիւղեր եւ Մուշի կենտրոն. այս վերաբնակեցումը շարունակուեց մինչեւ 1990-ականների կէսերը:

Վերոնշեալ գիւղերի հայ բնակչութեան մեծ մասն արաբախօս է, որոշները՝ քրտախօս: Աւագ սերնդի շրջանում դեռեւս կարելի է գտնել մի քանի հայախօսներ:

Այս հատուածի կրօնափոխ սասունցիներին կարելի է առանձնացնել իրենց յատուկ կրօնամոլութեամբ, ինչպէս նաեւ նրանով, որ հենց այս գիւղերում են բնակում ամենամեծ թուով ծպտեալները (իրենց ինքնութիւնը թաքցնողները): Սովորաբար Սասունի գիւղերում հայերը թէեւ յաճախ հանդիպել են ամենատարբեր հալածանքների, սակայն ծպտեալ կենսակերպ վարողները շատ չեն, քանի որ բոլորն էլ ճանաչում են միմեանց: Մինչդեռ պատմական Սասունի հենց այս հատուածում ամենաշատն են քրտի կամ արաբի ինքնութեամբ ներկայացողները: Թէեւ Սասունի այլ շրջաններում հայկական ինքնութեան եւ Ցեղասպանութեան վերաբերեալ

հարցերն արդէն ազատ քննարկուած են, Գելիեզուզանի եւ Սեմալի պէս գիւղերու գեոեւս առկայ է վախի մթնոլորտն ու ինքնութիւնը ծածկելու սովորութիւնը: Սակայն առաւել քան ուշագրաւ է այն փաստը, որ այստեղ իրենց հայկական ծագման մասին խօսել չցանկացողներն անգամ միւսները պէս շարունակուած են ամուսնանալ միայն իրենց պէս կրօնափոխ հայերի հետ:

Այս տարածքում վերջին մի քանի տարիներին կարելի է նկատել որոշ տեղաշարժ՝ անցեալն աւելի մանրամասն ուսուսմանստիճանով եւ հայկական ինքնութեանն աւելի մօտ կանգնելու վարակիչ մի ձգտում, ինչ որ չափով նաեւ զարթոնք, որը յատկապէս նկատելի է երիտասարդների շրջանում, որոնց մեծ մասն արդէն բնակուած է Մուշ քաղաքում: Դրան մեծապէս նպաստել է նաեւ Մուշում հայկական առաջին հայրենակցական միութեան հիմնումը:

Գելիեզուզանի բնակչութեան մեծ մասը տեղափոխուել է Մուշ, սակայն գիւղում գեոեւս բնակուած է հայկական ծագում ունեցող երկու մեծ գերդաստան: Սեմալցիների մի մեծ եզանգուած ապրում է Մուշին յարակից գիւղերից մէկում, իսկ անմիջապէս Սեմալում մնացած հայ ընտանիքների մասին որեւէ յստակ տեղեկութիւն հաղորդելը բարդ է այնքանով, որ Սեմալում ապրողները փաստացի ոչ միայն ձուլուած են կրօնով, լիզուով եւ մշակոյթով, այլեւ բացարձակապէս չեն խօսում իրենց անցեալի մասին, թէեւ Մուշ իջած սեմալցիների պնդմամբ հայրենի գիւղում միանշանակ մնացել են հայեր, եւ նրանք քիչ չեն: Ընդդ նոյն իրավիճակն է տիրում Շենիկ եւ Ազբի գիւղերում:

Սակայն նոյնը չի կարելի ասել քաղքիկցիների մասին, որոնք գեոեւս շարունակուած են իրենց ներկայացնել որպէս հայ, աւելին՝ աշխոյժ չփում ունեն Սփիւռքի եւ Հայաստանի սասունցիների հետ: Քաղքիկ գիւղի կրօնափոխ հայերից մի մեծ գերդաստան բնակուած է Մուշում, երեքը մնացել են Քաղքիկում եւ մի քանի քրիստոնեայ ընտանիք վաղուց արդէն Միամպուլ է տեղափոխուել:

2. Խուլը եւ Խիեանգ
(Երկալում Տիարպեֆիքի Գեոեւսի Քուլպ շրջան եւ Պաթման Գեոեւսի Սասուն շրջան)

Այս շրջանները հայկական աղբիւրներում ներկայացուած են որպէս մէկ շրջան, թէեւ վաղուց առանձնացուած են իրարից: Խուլըը ներկայում ամբողջութեամբ կցուած է Տիարպեքիին, իսկ Խիեանքի գեալի հատուածը գեո Սասունի (ժամանակակից քարտէզով Սասուն) կազմում է:

- Հայաբնակ գիւղերը՝
- Խուլըում՝ Ահարոնք, Փասուր, Խըռուջ, Փարկա, Շիրնաս, Արտուկուք, Գարբի, Թիւհա, Ջրկախ:
- Խիեանքում՝ Արխունդ, Բերմ, Բաղէ:

Խուլըի եւ Խիեանքի հայերին բաւականին ծանր ճակատագիր բաժին հասաւ այն առումով, որ հենց այս շրջաններում են հաստատուել Յեղասպանութեանն մասնակցութիւն ունեցած քրտական աշխրէթները: Մագապուրը եղած հայերը, աւարի հետ միասին, հիմնականում բաժին էին հասել այս աշխրէթներին՝ որպէս ստրուկ:

Յեղասպանութեան շրջանում ու գեոեւս դրանից առաջ բռնի իսլամացումը այս հայերի մէջ եղած այնպիսիները, ովքեր կարողացան ներհամայնքային ամուսնութիւնների շնորհիւ պահպանել հայութիւնը, թէեւ ամբողջովին քրտախօս դարձան: Նրանցից շատերն աւելի ուշ նաեւ քրտական շարժման ակտիւ մասնակիցներ են եղել:

Խուլըի հայութիւնն ամբողջովին իսլամացուեց Յեղաս-

photo by Stella Avagyan

Ամսադ Մարաթուկի «Օթնակ» (Եթն ալ - Եթնադիր) ասրալանջին վրայ ասրալախօս հայեր, 2014

պանութեան շրջանում եւ դրան յաջորդած մի քանի տարիներին:

Նրանք պահպանել են հայկական ազգային մի քանի պար եւ հայկական խոհանոցի որոշ առանձնայատկութիւններ:

Բաւականին բազմամարդ են Խըռուջ, Փասուր եւ Փարկա գիւղերի հայկական գերդաստանները: Նրանց մէջ այսօր նկատուած է որոշ ազգային զարթոնք, ինչը դրսեւորուած է երեխաներին հայկական անուններ դնելով, հայերէնով ու հայկական մշակոյթով հետաքրքրուողների թուի աճով, Հայաստանում եւ Սփիւռքում գտնուող ազգականների հետ շփումների հաստատումով կամ վերականգնումով եւ այլն: Վերջիններս հիմնականում ամուսնանում են իրենց պէս կրօնափոխ հայերի հետ, թէեւ լինում են նաեւ բացառութիւններ:

Բաղէ գիւղի քրտացած հայերը ներկայում բնակուած են Սիլվանում, քրտական շարժման մասնակիցներ են եւ վաղուց արդէն ոչ մի կապ չունեն հայութեան հետ:

Նոյն վիճակում է Բերմ գիւղի միակ փրկուած հայկական ընտանիքի ժառանգների մի մասը, ովքեր այժմ բնակուած են Պաթմանի կենտրոնում. նրանք արդէն վաղուց չեն անդրադառնում իրենց հայկական արմատներին: Մինչդեռ նրանց ազգականների մի մասը պահպանեց եւ ազգային, եւ

կրօնական ինքնութիւնն ու տեղափոխուեց Մթամպուլ:

Հայկական ինքնութիւնից ամբողջովին հեռացել են նաեւ խուլքի միւս գիւղերում ապրողները:

Առանձին ուշադրութեան է արժանի Արխունդ գիւղի հայութիւնը, որի մի մասը մինչ օրս քրիստոնեայ է: Խիւանքի շրջանում ամենաշատը հենց նրանց է յաջողուել պահպանել ազգային ինքնութիւնը եւ կրօնը:

Տարբեր ժամանակներում գիւղի բնակչութեան թուաքանակը տատանուել է. եղել է մի շրջան, երբ հասել է 42 տան: Ցեղասպանութեան շրջանում բռնի իսլամացումէ առ հայերի մի հատուածը բաւականին երկար ժամանակ կարողացաւ գաղտնի կերպով պահպանել ազգային եւ կրօնական որոշ աւանդոյթներ, սովորոյթներ ու ծէսեր, երբեմն էլ, երբ հանգամանքները թոյլ էին տալիս, կարողանում էին աւելի բացայայտ քրիստոնէական կենսակերպ վարել: Թէեւ նրանց մէջ գրեթէ չէին մնացել մայրենի լեզուին տիրապետողներ, այնուամենայնիւ, նրանցից շատերը Մթամպուլ արտագաղթելուն պէս շտապեցին մկրտել ու հայկական դպրոցներ ուղարկել իրենց երեխաներին:

Արխունդ գիւղի հայութեան մի հատուածը գիւղից հեռացաւ քրտական PKK-ի աշխուժացման շրջանում, երբ գիւղի բնակիչներին պարտադրուեց էր համայրել իշխանամէտ գիւղական պահակախմբերի շարքերը եւ կռուել քիւրտ զինեալների դէմ: Արխունդի քրտացած հայերի զգալի հատուածը հրաժարուեց PKK-ի դէմ զէնք բարձրացնել ու հեռացաւ դէպի արեւմուտք, հիմնականում՝ Մթամպուլ: Արխունդի հայերն այսօր Կ. Պոլսում ունեն իրենց առանձին հայրենակցական միութիւնը՝ Հերենդի (Արխունդի քրտերէն անունը) հայերի միութիւն:

Արխունդից հայերի արտագաղթի միւս պատճառը հարեւան մահատական բնակչութեան տեւական ճնշումներն էին, որոնց հետեւանքով արխունդցիների մի մասը մահատական դարձաւ, իսկ որոշները մինչեւ վերջ պահպանեցին կրօնն ու լեզուները: Շատերը իսլամանում էին ձեւակայնօրէն՝ ճնշումներից ազատուելու համար: Իսլամ ընդունելուց յետոյ էլ շարունակեցին ներհամայնքային ամուսնութիւնները՝ չխառնուելով քրտերի հետ:

1960-ականներին քրիստոնեաների դէմ բացայայտ յարձակումներն այստեղ մշտական բնոյթ ստացան: Գիւղի քրիստոնեայ բնակչութիւնը պաշտօնապէս իսլամացուել է 1968 թ., երբ Արխունդի եկեղեցին վերածուեց մզկիթի, իսկ տեղի բոլոր քրիստոնեայ բնակիչները հաշուառուեցին որպէս մահատականներ: Թուրքական մամուլը չչրջանցեց այս դէպքերը. «Հուրիէթ» թերթը շտապեց այս ամէնը ներկայացնել որպէս Աջար գիւղի (Արխունդի թուրքական անունը) քրիստոնեայ բնակչութեան կամաւոր մահատականացում եւ անգամ մէջբերեց գիւղի «Տոգեւոր առաջնորդի» հետեւեալ խօսքը «Մենք վաղուց էինք համակրում այս կրօնին, եւ վերջապէս մեր հոգիները կը խաղաղուեն»:

Միջոցառումներն է, որ Արխունդի հայերը ցոյց էին տուել դիմադրութիւն. բախումների ընթացքում երեք հոգի սպանուեց հայերի կողմից եւ երեքը՝ քրտերից:

Անդրադառնալով «Հուրիէթ»-ի յօդուածին՝ պէտք է նշենք, որ սա այն դասական սենարիոն է, որը սովորաբար յաջորդում էր հայերին բռնի իսլամացնելու դէպքերին. մամուլի եւ շրջակայ մահատական բնակչութեան կողմից «հայերի կամաւոր իսլամացման» մասին լուրերի տարածում, իսկապէս կամաւոր կրօնափոխութեան գնացող մի քանի անհատների կողմից ամբողջ համայնքի անուանից յայտարարութիւնների բրոքականութիւնը ու վերջիններիս որոշ հողատարածքների բաշխում:

3. Խաբլընգ եւ Հազգօ (Գերկայում Պաթման Գահագի Սասն եւ Քոզլուֆ շրջաններ)

Պատմական Սասունի Հազգոյի շրջանի մեծ մասը, Սասունից անջատելով եւ Քոզլուք անուանափոխելով, դարձրել են Պաթման նահանգի առանձին շրջան, իսկ Խաբլընգ հանդիսանում է ժամանակակից Սասունի կենտրոնը, որի մի հատուածը զբաղեցնում է Սասուն քաղաք-շրջկենտրոնը:

Հայաբնակ գիւղերը՝ Կուսգետ, Հազգօ, Հասոփիկ, Իրիցան, Փիրչնք, Կորով, Կոմեկ, Խարվեռ, Նագոբան, Դերէ, Բաղըրմուտ, Քորամ, Ըկուզակ

Իսլամում չենք լինի, եթէ ասենք, որ Ցեղասպանութիւնից յետոյ Սասունում ամենաշատ թուով հայեր մնացել են հենց այս շրջանում: Յատկապէս Խաբլընգի լեռնային անառիկ գիւղերում՝ Մարաթուկի փէշին են կենտրոնացած եղել փրկուած հայերի փոքրիկ համայնքները:

Սա հենց Սասունի արաբացած հայերի ամենամեծ շրջանն է, նշուած բոլոր գիւղերում բնակչութիւնն ամբողջովին արաբախօս է: Սակայն սասունցիների այս խումբը, թեւեւ, ամենաշատն է պահել հայկականութիւնը (հին հաւատալիքներն ու աւանդոյթները, երգերը, պարերը, խոհանոցը, իսկ մի շարք գիւղերում մինչեւ 1980-ականները պահպանել էին նաեւ լեզուն), ինչպէս նաեւ անում էին հնարաւոր ամէն բան՝ օտարների հետ ամուսնական կապերը բացառելու համար:

Այս շրջանում են նաեւ պահպանուել ամենաշատ քրիստոնեայ ընտանիքները, որոնց զգալի մասը Մթամպուլ արտագաղթից 1970-80-ական թթ., երբ բռնի իսլամացման եւ տարատեսակ ճնշումների նոր ալիք բարձրացաւ Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր այն գաւառներում, որտեղ դեռ հայեր կային: Այստեղի իսլամացուածների զգալի հատուածը (չենք սխալուել, եթէ ասենք մօտ 70-80%) կրօնափոխ է եղել հենց այդ ժամանակ եւ ոչ թէ Ցեղասպանութեան շրջանում, իսկ քրիստոնէութիւնը պահողները արտագաղթեցին Մթամպուլ: Եւ ի հարկէ հենց այս շրջանից տեղի հայերի մէջ հայերէնն իր տեղը աստիճանաբար զիջեց արաբերէնին:

Հարկ է նշել նաեւ, որ այստեղ հայերը ձախակողմեան կամ քրտամէտ չեն, աւելին՝ Սասունի այս շրջանը բազի բուն իմաստով «հակաքրտական» է (արաբացած հայերի խնդրին ու քրտական շարժման մէջ նրանց դերին աւելի մանրամասն կ'անդրադառնանք աւելի ուշ):

Խաբլընգի շրջանում թեւեւ ամենահայաշատը եղել է Փիրչնքը. այստեղ հայերի տները տասից աւելի էին, ի հարկէ այս թիւը տատանում էր տարբեր ժամանակներում: Ներկայում գիւղում մնացել է երեք տուն հայ՝ մէկը՝ քրիստոնեայ, երկուսը մահատական: Իրիցանք գիւղում ծպտուած հայերի տները թէեւ աւելի քիչ էին, քան Փիրչնքում, սակայն պակաս բազմամարդ չէին: Վերջիններս դեռեւս երեսուն տարի առաջ կրօնական ճնշումների հետեւանքով տեղափոխուեցին Մթամպուլ:

Երեք քրիստոնեայ ընտանիք դեռեւս ապրում է Կոմեկ գիւղում:

Հասոփիկ, Նագոբան, Խարվեռ եւ Կորով գիւղերում մնացել են վերջին մի քանի կրօնափոխ հայ ընտանիքները:

Կուսգետ գիւղի քրիստոնեայ հայերը Մթամպուլ տեղափոխուեցին 1960-70 թթ. (ի դէպ 10 կուսգետցիների գնդակահարութեան պատմութիւնը որոշակիօրէն արտացոլում է հայերի վիճակը Սասունում 1927-38 թթ. քրտական ընդլուծումների ընթացքում. գնդակահարութիւնները թուրք գիւղերում իրականացրեցին 1937-ին, թէեւ այս հայերը ոչ մի կապ չունէին քրտերի ապստամբութեան հետ եւ գնդակահար-

ընթացում վայր էին բերուել խաբէութեամբ) (5):

Բաւականին շատ հայ որբեր են պահուել Բաղըրմուտ գիւղի քիւրտ աղայի տանը, որոնց մի մասը փախչելով փրկուեց գերութիւնից, սակայն շատ հայ աղջիկներ եւ կանայք Բաղըրմուտում ձուլուեցին պարտադրուած խառն ամուսնութիւնների պատճառով: Բաղըրմուտի որբերից ոմանք, միմեանց հետ ամուսնանալով, կարողացան խուսափել ձուլումից, սակայն այդպէս էլ չվերադարձան քրիստոնէութեան: Այդպիսի մի քանի ընտանիք ներկայումս ապրում է Մշոյ դաշտի գիւղերից մէկում: Դերէ գիւղի միակ հայկական ընտանիքը ներկայումս բնակուած է Սիլվանում, մեծահասակներն իսլամացուել են դեռեւս Յեղասպանութեան տարիներին՝ որբանալուց յետոյ:

Հազգօ գիւղից հայերն արտագաղթել էին Սիւրիայի Գամիշլիի շրջան դեռեւս 1930-ականներին:

Ընկուզնակում եւ Քորամում մինչ օրս էլ ապրում են կրօնափոխ ընտանիքներ, Սասունի վարչական կենտրոնին շատ մօտ գտնուելու պատճառով նրանք աւելի անազատ են հայկական ինքնութեամբ ապրելու հարցում եւ աւելի հեռու են Սասունի միւս հայերից, ովքեր հիմնականում բարձրագիւր լեռնային գիւղերում են ապրում: Քորամում եւ Ընկուզնակում բազմաթիւ հայուհիների փախստի են արարներն ու քրտերը:

4. Փսակ
(ներկայում Պաթման Գահանգի Սասն շրջան)

Հայաբնակ գիւղերը՝ Հոռութ, Մըջգեղ, Փշուտ, Բըքսէ, Խնձորենք, Մըկտենք, Ռաբաթ, Զիլան:

Հոռութ եւ Փշուտ գիւղերը Յեղասպանութիւնից յետոյ մինչ 1980-ականների վերջը եղել են ամենախիտ հայ քրիստոնէայ բնակչութիւնն ունեցող գիւղերն ամբողջ Սասունում: Սրանց մեծ մասը տիրապետել է հայերէնի, սակայն երիտասարդ սերունդն աւելի շատ արաբախօս է: Այսօր այդ գիւղերում քրիստոնէաներ ընդհանրապէս չեն բնակուած, կան ընդամէնը մի քանի կրօնափոխ հայ ընտանիքներ, սակայն նրանց քանակն էլ տարեցտարի նուազում է:

Մըկտենք եւ Բըքսէ գիւղերի հայերն իրականում նոյն գերդաստանի անդամներն են, մկտենքցիների վերջին երկու ընտանիքներն էին Սասունում Յեղասպանութիւնից յետոյ: Սակայն Գէորգ Չաուշի ծննդավայր Մկտենքում հաստատուած Կենդօ աշխրէթի քրտերը բունի գաղթեցրեցին այս վերջին երկու հայ ընտանիքներին դէպի Բըքսէ գիւղ, որտեղ էլ նրանք ապրում են մինչ օրս, սակայն մէկ դար անց արդէն լինելով ոչ թէ երկու, այլ երեսուն ընտանիք: Բըքսէի հայերը մահմետական են, հայերէն չգիտեն եւ քրտախօս են: Բըքսէ գիւղն այդ շրջանի քիչ գիւղերից է, որի բնակչութիւնը հրաժարուեց կռուել քրտերի դէմ, ինչի պատճառով թուրք գիւղերը 1990-ականներին երեք անգամ այրել են Բըքսէն:

Ռաբաթ եւ Զիլան գիւղերից վերջին հայերը գաղթել են 1930-40-ական, իսկ Մըջգեղից ու Խնձորենքից՝ 1970-ական թուականներին:

5. Մօտկան
(ներկայում Պիթլիս Գահանգի Մուտկի շրջան)

Հայաբնակ գիւղերը՝ Նիչ, Արփի, Շենիստ, Աղբնջեր, Քերհօ:

Ներկայում Շենիստ գիւղում ապրում է ինը իսլամացուած հայ ընտանիք, որոնք բաւականին բազմանդամ են, ամուսնանում են միայն իրենց պէս կրօնափոխ հայերի հետ: Մի քանի կրօնափոխ հայ ընտանիք դեռեւս ապրում է

Աղբնջեր գիւղում:

Նիչը եւ Յեղասպանութիւնից առաջ, եւ յետոյ եղել է Մօտկան գաւառի ամենահայաշատ գիւղը: Յեղասպանութիւնից յետոյ այստեղ ապրող հայ ընտանիքների թիւը յստակ չէ, քանի որ քրիստոնէայ նչեցիները, տարբեր հանգամանքներից ելնելով, յաճախ արտագաղթել, բայց նորից ետ են վերադարձել գիւղ: Նչեցիները նաեւ յաճախ տեղափոխուել են կողքի գիւղերը՝ ամենաշատը Արփի գիւղ: Այսօր Նիչի եւ Արփիի հայերի բազմաթիւ գերդաստանների կարելի է հանդիպել Մթամպուլում, որոնք քաղաք հասնելուն պէս միտրուել են ու վերականգնել հայկական անունները: Ներկայ պահին Նիչում մնացել է մէկ քրիստոնէայ տուն եւ բազմաթիւ կրօնափոխներ, Արփիում բոլորը կրօնափոխ են (14 տուն):

Մօտկան գաւառի եւ յատկապէս այս երկու գիւղերի հայերի գլխաւոր առանձնատկութիւնը կարելի է համարել այն, որ թէ՛ քրիստոնէայ եւ թէ՛ կրօնափոխ՝ վերջիններս Յեղասպանութիւնից յետոյ ութ-ինը տասնամեակ շարունակել են օգտագործել հայերէնը: Թէեւ Մօտկանի գիւղերի հայութեան մեծ մասը, բացի հայերէնից, տիրապետել է նաեւ արաբերէնի, քրտերէնի (քուրմանջի) եւ զազայերէնի, սակայն նրանց շրջանում եղել են նաեւ հայեր, ովքեր, բացի հայերէնից, այլ լեզու չգիտէին: Աւելին՝ նրանց հարեւան արարներն ու քրտերը նոյնպէս հայերէն էին խօսում նրանց հետ:

Քերհօ գիւղի հայերն աքսորուել են 1937-ին: Թուրք-իսլամ արեւմուտքում անցկացրած աքսորի տարիներից յետոյ միայն երկու ընտանիք կարողացաւ վերադառնալ գիւղ, ընտանիքներից մէկը իսլամացաւ եւ մնաց հայերնի գիւղում, իսկ միւսները Քերհօյում ապրուստ չհայթափելու պատճառով բռնեցին նախ՝ Սղերդի, իսկ այնուհետեւ՝ Մթամպուլի ճանապարհը: Վերջիններս երկար տարիներ ծպտակ կերպով պահպանեցին քրիստոնէութիւնը, իսկ Մթամպուլ հասնելուց յետոյ միտրուեցին (6):

Նիթի պատրաստմանն աջակցելու համար յատուկ շնորհակալութիւն Սեւան Շենոյին, Մեհմետ Զեմչիին, Աստղիկ Բայըլին, Դաւիթ Արուշին, Բեսսէ Քաբաքին, Ս. Շարբըլին, Վէյսի Զենգիլին, Հ. Ակդաշին, Իսահակ, Թունջայ, Աւնի եւ Մելիսա Զունգիորներին, Ն. Յունթուրին, Կարօս եւ Ռուբէն Աւջըներին, Նուրի Թաշին, Օրհան Քաբէին, Իրֆան Գեզին, Մելիքէ Ակքուշին, Սիլվա Զ.-ին, Նազան Զ.-ին, Այհան Դերինջին, Արսէն Դեմիրին:

Սոֆիա Յակոբեան

1. Հայկազուն Ալվրցեան, Կրօնափոխ հայերի խնդիրները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում («Փրկուածները» բաժինը):
2. Max Sivaslian, Laurence Ritter, Kilic Artiklari, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, 2013 - «Hayatta kalma strajedisi olarak» endogamy evlilik:
3. Max Sivaslian, Laurence Ritter, Kilic Artiklari, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, 2013 - 1/ Bir Misyoner gibi Patrik Kalustyan:
4. Մէջքերում ըստ Կարէն Հ. Խանգարիի՝ Հայ բնակչութեան էթնօկրօնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.) գրքի:
5. Ferman Toroslar, Surgun, Aras Yayincilik , 2013:
6. Ferman Toroslar, Surgun, Aras Yayincilik , 2013:

ԱՐԴԷՆ ՎԵՑ ՍԵՐՈՒՆԴ

Տարագիր-պանդուխտ

Մեզմէ ոմանք հինգ, ոմանք ալ արդէն վեց սերունդ է տարագիր են: Պանդո՛ւխտ: Ոմանք՝ ա՛լ աւելի երկար ատեն է ի վեր:

Այսինքն՝ կ'ապրինք մեր ճակատագրին հետ չհաշտուած: Մերժելով մեզի պարտադրուած տեղահանութիւնը՝ կամայ-ակամայ, եւ չընդունելով մեզ շրջապատող, մեզ հիւրընկալած, մեզ որդեգրած (կարելի է նաեւ չակերտել այս բառերը) ժողովուրդներուն մէջ ձուլուիլ ու անհետանալ, որքան ալ որ շատեր չզիմացան այս երկար գիմագրութեան ու ինկան հայամարտի դաշտին վրայ:

Վեց սերունդ... Ես այն բախտաւորներէն եմ, որ առաջին սերունդը ոչ թէ մեծ հայրերս ու մեծ մայրերս, այլ անո՛նց ծնողներն են, որ դարձած են գաղթական: Այսինքն, Համիտեան ջարդերէն ետք եւ Մեծ եղեռնէն առաջ ձեռք առած են գաղթականի ցուպը: Միշտ վերագառնալու յոյսով: Բախտաւոր, որ տարագրութեան ու ջարդերու արհաւիրքը չեն տեսած մեզի անմիջականօրէն առնչուած սերունդները ու մեզի չեն փոխանցած, թէկուզ անգիտակցաբար, այն հոգեկան տազնապները, որ միւսներունն են եղած:

Խօսքս կը վերաբերի հօրս մօրենական կողմին: Հայրերնի Արաբիերէն, Ակնէն անցած են նախ Հալէպ, ուր եւ ծներ է մեծ մայրս, ապա՝ Աղեքսանդրիա: Ես չեմ տեսած այդ մեծ-մեծերը: Չէի կրնար տեսած ըլլալ: Տեսած եմ մեծ-մեծ հօրս լուսանկարը, եւ ընտանեկան արպոմներուն մէջ կայ տարեց կնոջ մը նկարն ալ, որ կրնայ մեծ-մեծ մայրս ըլլալ: Չեմ ճանչնար զիրենք, միայն մէկ երկու մանրավէպ լսած եմ հօր-մէս անոնց մասին: Հօրս հօր ծնողքը կորսուած են 1894-95-ի ջարդերուն: Մեծ հայրս փրկուած է չեմ գիտեր ինչպէս, իր մեծ մայրը մեծցուցած է զինք, ապա ան զինուոր տարուած է Պէյրութ: Յետոյ անկէ ալ փախուտ տալով յաջողած է նոյնպէս հասնիլ Աղեքսանդրիա: Երագած է Ամերիկա գաղթել, դէպքերը այնպէս ընթացած են, որ մնայ եգիպտոս, ամուսնանալ մեծ մօրս հետ: 1946-ին ուզած է Հայաստան ներգաղթել, չեն տարած, իր պատկանած կուսակցութեամբ՝ բաղձալի չէ՛ նկատուած: Ես տեսած եմ մեծ հայրս, բայց նոյն քաղաքը չենք ապրած: Ինք՝ Աղեքսանդրիա, մենք՝ Գահիրէ: Բայց մեզի հետ եկած է Գանատա, ուր տարի մը իսկ չէ դիմացած: Հօրս մայրը շատ երիտասարդ է մահացած (հիմա գաւակներս արդէն իր տարիքն են, կամ իրմէ ալ մեծ): Մշուշի պէս միայն կը յիշեմ իր սիրուն դէմքը: Ձայնը չի՛ հնչեր ականջներու մէջ:

Մօրս կողմէ առաջին գաղթականները իր ծնողներն են եղած: Պոլսէն Վառնա գացած է մայրը՝ իբր ուսուցչուհի: Սեփաստացի բայց Պոլիս հաստատուած իր նշանածն ալ Աղեքսանդրիա պանդուխտ գացած է ապրուստը հոգալու համար: Մեծ եղեռնի նախօրեակին մեծ մայրս միացած է իրեն: Այս վերջինին պարագաները մնացած են Պոլիս, բայց մեծ հօրս պարագաները անհետացած են:

Մեր մեծ հայրերու եւ մեծ մայրերու սերունդը, առաջին տարագիրներ-պանդուխտներ ըլլան անոնք թէ եղեռն չտեսած իրենց գաւակները, հանդիսացան վերականգնումի սերունդ: Իրենց օրով սկսան կազմաւորուիլ հայկական գաղթօճախները (նոյնիսկ եթէ եգիպտոսի կամ Սուրբոյ նման վայրերու մէջ հինէն ալ կային հայ համայնքներ): Իրենց

օրով հիմնուեցան մեր վերապրումի գլխաւոր կուռանները՝ դպրոց, եկեղեցի, ակումբ, մամուլ: Իրենց օրով նաեւ յարու-թիւն առաւ Հայաստանը՝ հանրապետութեան հիմնումով: Հրաշքի նման: Բայց այդ հրաշքը ապրեցուց տարագիրներու յոյսը:

Երկրորդ կամ երրորդ սերունդը՝ մեր հայրերն ու մայրերը, հայրենիքէն դուրս ծնած, այդ տարագիր սերունդներուն կողմէ դաստիարակուած, անոնց տազնապներն ալ ժառանգած, հասակ առին անբնական պայմաններու մէջ: Առաջին հերթին տնտեսապէս ոտքի կանգնեցան՝ ամրակայեցին համայնքները, ամրապնդեցին կուռանները, ծնունդ տուին մեր սերունդին ու մեզի փոխանցեցին պայքարի ջահը, առանց յուսահատելու վառ պահելով Վերադարձի երազը, նոյնիսկ Հայաստանի նոր ազատագրութեան՝ խորհրդային կարգերու ամբողջ տեղադրութեան:

Մենք արդէն երրորդ կամ չորրորդ սերունդ, վայելեցինք հաստատուած գաղթօճախներու հայաշունչ մթնոլորտը, սկսանք աւելի պահանջատէր ըլլալ մեր ազգային իրաւունքներուն, բայց միաժամանակ մեզի վիճակուեցաւ նաեւ տեսնել նոյն այդ մեր ծննդավայրը հանդիսացած երկիրներու վերի-վայրումները, ու անոնց հետեւանքով՝ դառնալ կրկնակ գաղթական՝ մեր ետեւէն քաշելով յաճախ մեր ծնողներն ալ: Մեր սերունդը հիմնեց նոր գաղթօճախներ կամ զարգացուց արդէն գոյութիւն ունեցողները, գանոնք ալ վերածելով Սփիւռքի գաղութներու: Բայց մենք նաեւ ականատես եղանք Հայաստանի անկախութեան վերականգման, մասնակիցը՝ մեր պատմութեան հերոսական նոր տարագրութեան՝ Արցախի ազատագրումով:

Չորրորդ կամ հինգերորդ սերունդ՝ մեր գաւակները մեզի հետ ապրեցան ճակատագրական այդ օրերը, վայելեցին նոր ու հին միջավայրերու բոլոր բարիքները, Հայաստանը իրենց համար այլեւս անհասանելի երազ մը չեղաւ, այլ Մեծ երազին իրականացման ճամբուն վրայ շօշափելի իրականութիւն մը, որուն զարգացման կրնային ու կրնան իրենք անձամբ իրենց բաժինը բերել, որուն պաշտպանութեան ալ իրենց կես'նքը նուիրաբերել, ոմանց պարագային՝ մինչեւ անգամ մէկդի նետել պանդուխտի ցուպը ու իրենց արմատները հայրենի հողին մէջ մխրձել: Բան մը որ մեր սերունդէն հազուադէպ անձեր կրնային ընել ու ըրին: Հայ դատի հետապնդումը եւ մեր գաղթօճախներու պահպանումն ու զարգացումը արդէն ստանձնած սերունդն են մեր գաւակները:

Եւ վերջապէս՝ հինգերորդ կամ վեցերորդ սերունդը, որ մեր թոռներն են, որոնք արդէն կը ժառանգեն մեր պահանջատիրութիւնը, արդէն կ'ապրին Հայաստանով, ու ներկայ խառնակ ժամանակներուն մէջ հետզհետէ պիտի կոչուին մեր ազգը առաջնորդելու առաքելութեան: Տարագիր-պանդուխտ՝ մեր յոյսն են այս մանուկները, պատանիները, երիտասարդները:

Մեր սերունդէն սկսեալ մեծ թիւով գոհեր շարունակեցինք տալ Յեղասպանութեան՝ այս անգամ ճերմակ ջարդի ճամբով, սակայն եւ այնպէս հայամարտը կը շարունակուի ու պիտի շարունակուի հետզհետէ աւելի մեծ թափով:

ՎՐԷԺ-ԱՐՄԷՆ

ՄԵՆՔ ԵՒ ԴՈՒՔ

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԼԵԶՈՒ

Դուք մոլուցք ունէք,
 Իսկ մենք մտածմունք,
 Դուք գիտէք դաւել,
 Իսկ մենք՝ երազել,
 Դուք գիտէք այրել,
 Մահ, արիւն սփռել,
 Իսկ մենք տկարին՝
 Պարուրել, շոյել...

Զեր ներսում խաւար
 Մութ խարդաւանքներ,
 Մեր ներսում անամպ՝
 Արեւի շողեր,
 Զեր ներսում սաղրանք
 Անհատնում դաւեր,
 Մեր ներսում սպի՝
 Անամոք վէրքեր:

Ի դուր մի փորձէք
 Խոցուածին խոցել,
 Մենք գիտենք ինչպէս
 Չարիքը ճգմել...

Ավիկ Դերենց

Ո՛վ արդարութեան թլատուած լեզու,
 Յփնում ես աջ-ձախ լուտանքներ մաղձի,
 Դու քո նենգաքող զազրախօսութեամբ,
 Դարձել ես չարի լեզուն մայրենի:

Որպէս կեղծիքի անարդ բարեկամ
 Որպէս գթութեան երգուեալ թշնամի,
 Քո դաւանանքը՝ աւանդակորուս,
 Ո՞ր արդար հոգում ցասում չի ծնի:

Ինչո՞ւ ժանտահոտ շուրթերդ թունոտ,
 Էլ չեն բարբառում արդարութիւն,
 Տրուել ես նիւթի կոյր պաշտամունքին,
 Սիրել ամէնուր մահաբոյր շունչդ:

Մինչդեռ դու ունես հնարներ բոլոր,
 Լացը խնդութեան ժպիտ դարձնելու,
 Ի վերուստ տրուած իրաւասութեամբ,
 Անեղձ երազներ յոյսով թրծելու:

Որքան էլ դժուար լինի քո ճամբան,
 Քո վեհ կոչումին մի՛ դաւաճանիր,
 Եղիր արդարի սուրբ նուիրեալը,
 Երկրային եղեմ մեզ արաջնորդի:

Ավիկ Դերենց - Դեյումենջեան

Յիշենք Յեղասպանութենէն «ողջ մնացած միւսները»՝ որբերը

Մ.Խ.- Ռաֆֆի Պետրոսեանը մասնագիտութեամբ ճարտարապետ-շինարար է: Կ'ապրի Թորոնթօ (Գանատա). վերջերս մասնակցած է Տիարպեֆիլի Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ վերականգնման աշխատանքներուն:

Ստորեւ անոր յօդուածին թարգմանութիւնը՝ «Արմինիըն Միրըր-Սփեֆէլթըր» շաբաթաթերթի 2015 Մայիս 11-ի թիւին մէջ:

Մեծ եղեռնի օրերուն սպաննուած հայերու թիւին վերաբերեալ մէկ կողմէ հայկական եւ միջազգային պնդումներու եւ միւս կողմէ թրքական մօտեցումներու շրջանակներուն մէջ յիշատակութեան արժանի են Հրանդ Տինքի խօսքերը աւելի հրատապ հարցի մը վերաբերեալ: Ան կ'ըսէր. «Մենք անընդհատ կը խօսինք մահացածներուն մասին: Եկէք խօսինք ողջ մնացած միւսներուն մասին»:

Այդ «ողջ մնացած միւսները», որոնց թիւը դժբախտաբար ճշդուած չէ, մահմետական թուրք, քիւրտ կամ պեւեի դարձած հայերն են, այն «թաքնուած հայերը», որոնց մեծ մասը որբեր են՝ ձուլուած տարբեր ինքնութիւններու համայնքներու մէջ: Անոնք կորսնցուցեր են իրենց հայկական ինքնութիւնը եւ անոր բաղադրիչ մասերէն մէկը՝ լեզուն:

Հրանդը քաջութիւնը ունեցաւ բացայայտելու որպէս թուրք ճանչցուած հերոսներէն մէկուն՝ առաջին կին զինուորական օդաչու Սապիհա Կէօքչէնի ինքնութիւնը: Աթաթուրքին որդեգրուած դուստրը իրականութեան մէջ նախնական Սեպիլճեանն էր, որբացած հայ աղջիկը՝ Պուրսայէն: Այս բացայայտումը դարձաւ Հրանդին վերջաւորութեան. սկիզբը՝ առաջացնելով կառավարութեան, զինուորականութեան եւ զանգուածային լրատուամիջոցներու ատելութիւնն ու սպառնալիքներու արշաւը, որ երեք տարի ետք աւարտեցաւ անոր սպանութեամբ:

Սեպիլճեան-Կէօքչէնը մէկն էր միայն այն տասնեակ հազարաւոր հայ աղջիկներէն ու տղաներէն, որոնց 1915-ի իրադարձութիւններու օրերուն խլած էին իրենց ծնողներէն: Ի՞նչ եղան այդ որբերը: Ինչպէ՞ս եղաւ անոնց ճակատագիրը: Քանի՞ էին անոնք: Այս յօդուածը Անատոլուի տարբեր շրջաններէն մի քանի օրինակներ կը բերէ անոնց գոյութեան մասին:

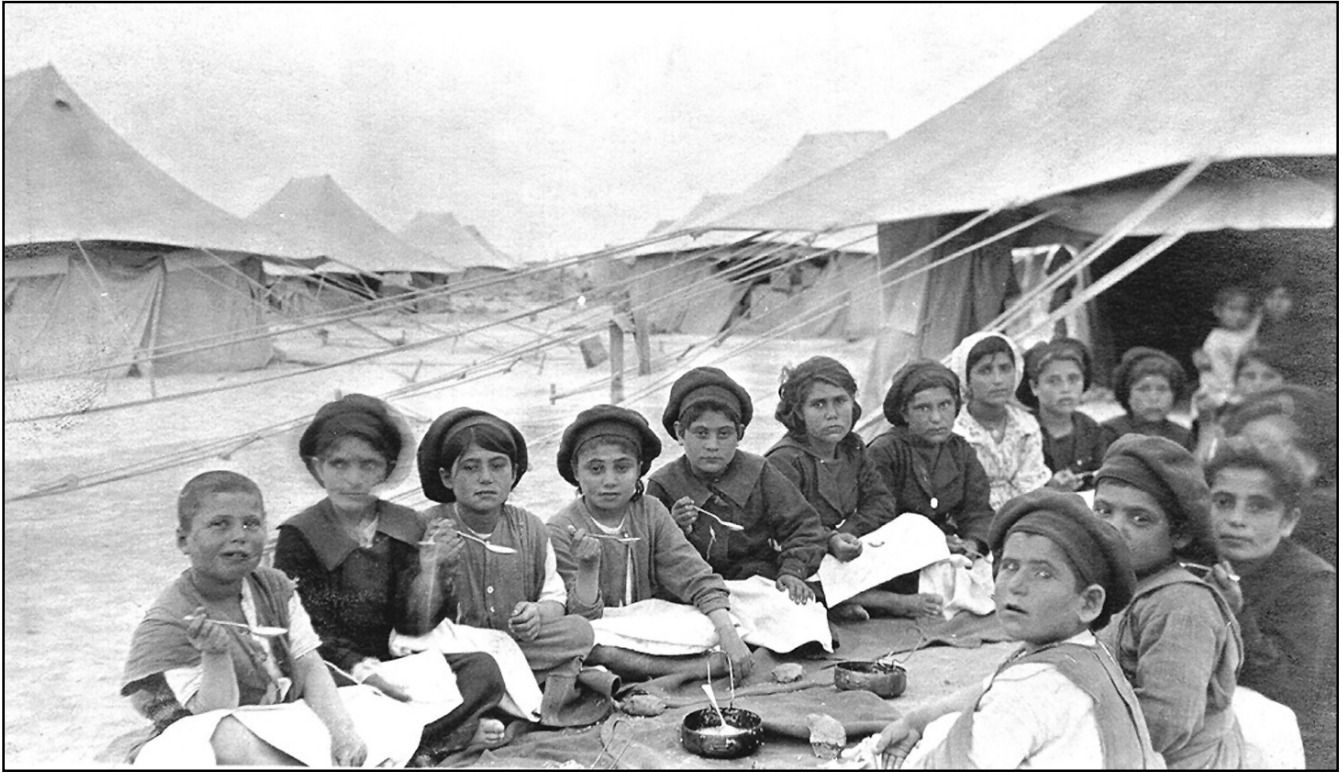
Ապացուցուած իրողութիւն է, որ Անատոլուի շրջաններէն դէպի Սուրիոյ անապատները բռնագաղթած հայերէն, ճանապարհի տարբեր հատուածներու մէջ, տեղացի թուրքերն ու քիւրտները կը խլէին զաւակները՝ որպէս կին կամ աղախին իրենց տունը պահելու կամ ալ ուրիշներու վաճառելու նպատակով: Կային նաեւ երեխաներ, որոնց ծնողները կամովին յանձնեցին իրենց դրացի թուրք կամ քիւրտ ընտանիքներուն նախքան տարագրուելը: Եւ դեռ կային ուրիշներ, որոնց փրկեր էին եւրոպացի եւ ամերիկացի միսիոնարները կամ Պոնտոսի յոյները, բայց անոնք վաղ թէ ուշ յայտնաբերուած էին եւ արժանացած՝ իրենց ծնողներու ճակատագրին:

Կարելի է յիշատակել այստեղ Տրապիզոնի ողբերգական իրադարձութիւններէն մէկը, երբ 600 հայ որբ, կառավարութեան թոյլտուութեամբ, յունական վանքի մը մէջ տե-

ղաւորուելէ երեք ամիս ետք Տրապիզոնի կառավարիչ ճեմալ Ազմիի հրամանով դուրս բերուած էին զինեալ զինուորներու կողմէ, յանձնուել թուրք նաւապետ Ռահման Պայրաքտարօղլուն, որ երեխաներէն իւրաքանչիւրը ալիւրի պարկի մէջ դնելէ եւ պարկին բերանը ամուր կապելէ ետք նետած էր ծովը, որպէսզի միանան իրենց խեղդուած ծնողներուն:

Տրապիզոնի կառավարիչը նաեւ 450 գեղեցիկ աղջիկ առանձնացուցեր էր եւ, տեղի Կարմիր մահիկի հիւանդանոցը պոռնկատան վերածելով, ստիպեր է անոնց աշխատել այնտեղ: Անոնցմէ մէկ քանին նոյնիսկ ուղարկեր էր Սթամպուլ՝ իր վերադասներուն, տասնհինգն ալ պահեր իր անձնական հաճոյքին համար՝ չմոռնալով անոնցմէ մէկը նուիրել իր 14-ամեայ որդիին: Աղջիկներուն մեծամասնութիւնը բռնի մահմետական դարձեր էր, մէկ քանին կ'մ փախուստի դիմեր էին, կ'մ անձնասպան եղեր էին: Այս փաստերը երեւան եկած են պատերազմէն ետք՝ Իթթիհատ վէ թերաքքի (Միութիւն եւ յառադրամութիւն - խմբ.) կուսակցութեան առաջնորդներու դատավարութեան ժամանակ, ակնատեսներու վկայութիւններէն: Նաեւ 1921 թուին ձեմալ Ազմիի որդին՝ էքեմըր, պատմեր է անոնց մասին իր Մեհմետ Ալի անունով ընկերոջը, որ, հետագային պարզուած է, Հրաչ Փափազեան անունով մահմետականութիւնը ընդունած եւ նոյնիսկ թլփատուած հայ է: Վերջինս յաջողութեամբ ներթափանցեր էր Իթթիհատ վէ թերաքքիի շարքերը եւ, Պերլինի մէջ թաքնուելով, կը պատրաստուէր թուրք առաջնորդները սպաննել: (ձեմալ Ազմին եւ յատուկ կազմակերպութեան (Թեշքիլաթի մահաւոր) ղեկավար Պեհմետտին Շաքիրը սպաննուեցան Պերլինի մէջ 1922 Ապրիլ 17-ին Թալիաթ փաշային այրիացած կնոջ աչքերուն առջեւ):

Իթթիհատ վէ թերաքքիին յատուկ ծրագիր մշակած էր որբերուն համար: Զանոնք կ'ուղարկէին տարբեր տեղերու որբանոցներ, որպէսզի այնտեղ մահմետական դառնան եւ ձուլուին թուրքերու հետ: Թրքացման այդ որբանոցներէն մէկը կը գտնուէր Այնթուրա, Զուքի մօտ, Պէյրութէն ինքնաշարժով մէկ ժամուան հեռավորութեան վրայ: Այնտեղ 3-էն 15 տարեկան հազարաւոր հայ որբեր կը պահուէին: Սուրիոյ եւ Լիբանանի այդ ժամանակուան կառավարիչ ձեմալ փաշայի հրամանով եւ թուրք ուսուցիչներու (որոնցմէ նաեւ՝ նորանշանակ տնօրէն, վիպասան Հալիտէ Էտիպ Ատիվարը) հսկողութեան տակ այդ որբերը կը դառնային թուրք եւ կ'ընդունէին մահմետականութիւնը որպէս դաւանանք: Տղաները կը թլփատուէին եւ թրքական անուններ կը ստանային՝ ընդհանրապէս պահպանելով անոնց իսկական անունանքը: Համար համար նազիմ, Պօղոս Մերտանեանը՝ Պեքիմ Մուհամմետ, Սարգիս Սարաֆեանը՝ Սաֆֆէտ Սուլէյման: Մինչ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ համատարած սով էր պատերազմի ժամանակաշրջանին, որբանոցին առատ սնունդ կը մատակարարուէր, որպէսզի առողջ նոր թրքացած երեխաներ դուրս գան այնտեղէն: Որբանոցին մէջ, ըստ որբերէն մէկուն՝ Յարութիւն Ալպոյաճեանի յուշերուն, հաղորդակցութեան լեզուն թրքերէնն էր միայն: Հայերէն բառեր լսուելու պարագային

Յեղասպանությունն փրկուած դեռատի հայուհիներ Միջագետքի մէջ փրանաքաղաքի մը մէջ

երեխաներուն դաժանօրէն կը ծեծէին:

Երեխաներուն թրքական զգեստներ կը հագցնէին եւ մահամետականութիւն կը քարոզէին: Ճեմալ փաշան կը գիտակցէր, որ հայերը գերագոյն կարողութիւններու տէր անձնաւորութիւններ են, եւ անոնց միջոցով կարելի էր մեծապէս բարեկաւել թուրքերուն մտաւոր կարողութիւնները:

Բայց, հակառակ ձեռք առնուած առողջապահական միջոցառումներուն, մօտ 300 հայ որբ մահացաւ բորոտութենէն եւ այլ հիւանդութիւններէն մինչեւ 1918 թուական: Որբերէն ոմանց տեղաւորեցին հայագուրկ եղած քաղաքներու մէջ բնակող թուրք ընտանիքներու մօտ, մէկ մասն ալ տեղափոխեցին այլ որբանոցներ: Պատերազմի աւարտին, երբ «Նիր իսթ Ռիլիֆը» ստանձնեց որբանոցը, այնտեղ 670 որբ կար, 470 տղայ եւ 200 աղջիկ, որոնք դեռ կը յիշէին իրենց իսկական հայկական անունները:

Թրքացման մէկ այլ օրինակ ալ յաջողութեամբ տեղի կ'ունենար Արեւելեան Անատոլի (Արեւմտեան Հայաստան - խմբ.), ձեռամբ արեւելեան ճակատի հրամանատար Քազիմ Քարապեքիբի: Անոր հաշուարկումներով՝ իր գործողութիւններու տարածքին մօտ 50 հազար յուսահատ որբեր կային պատերազմէն ետք: Անոնցմէ 30 հազարը թլփատուած էր եւ թրքացած: Ան մօտ 6 հազար հայ երեխաներ տեղադրեց էրզրումի մէջ՝ զինուորական ճամբարի մը, ուր անոնք ստացան զինուորական դաստիարակութիւն: Ոմանց ալ արհեստներ սորվել տուաւ, որպէսզի բանակի կարիքները կարենար հոգալ:

Այս երեխաները, որոնց «Առողջ երեխաներու բանակ» կ'անուանէին, ամբողջովին թրքացած էին: Ասոնցմէ ամենատաղանդաւորները հետագային բարձրագոյն զինուորական ակադեմիաներ ուղարկեցին՝ Պուրսայի եւ Սթամպուլի մէջ: Կենթագրուի, որ ասոնք դարձան այն ծայրայեղ ազգայնական զինուորականները, որոնք մասնակցելով 1960-ի Մայիսի տեղի ունեցած յեղաշրջման՝ տապալեցին Աստան

Մենտերեսի քաղաքացիական կառավարութիւնը:

Որբանոցներէն բացի, տասնեակ հազարաւոր հայ աղջիկներ եւ տղաներ 1915-էն ետք դարձան շուկաներուն մէջ որպէս ստրուկներ (աղախիներ, ծառաներ) վաճառուելու «ապրանք»: Հակառակ որ ստրկութիւնը 1909-էն վերացուած էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ, այդ շուկաները վերաբացուեցան 1915-էն ետք: Տարագրութեան ճանապարհներէն առեւանգուած երեխաները կը դառնային ոչ միայն ճրի աշխատութեամբ սեռային հաճոյքի առարկաներ, այլեւ լաւ եկամտի աղբիւր՝ վերավաճառքի պայմաններու մէջ: Շուկաներ կը գործէին Հալէպի, Տիրպեքիբի, Ուրֆայի, Մարտինի մէջ եւ այլուր: Մարտինի շուկան համեմատաբար ամենաաժան էր: Տեսակաւորուելէ եւ դաջուելէ ետք 5-7 տարեկան երեխաները կը վաճառուէին 20 սենթով, 14-15 տարեկանները՝ 50 սենթով, մինչդեռ հասուն կիներ կ'արժէր 1 թրքական լիրա: Եթէ ճանչցուած, հարուստ ընտանիքի զաւակ էր վաճառուող ստրուկը, գինը կը բարձրանար, քանի որ անոր միջոցով հետագային գնորդը իրաւունք կրնար ձեռք բերել տիրանալու անոր ծնողքին հարստութեան: Փաստեր կան, որ բազմաթիւ թուրք եւ քիւրտ ընտանիքներ փորձեր են իրական հիմքերու վրայ դնել իրենց «կին»ներուն կամ «դուստր»ներուն անշարժ գոյքի ունեցուածքները:

Վկայութիւններ կան նաեւ, որ բարեսիրտ ասորի հոգեւորականներ եւ եւրոպացի կամ ամերիկացի միսիոնարներ գնել են շուկաներէն հայ երեխաներ՝ փրկելու նպատակով: Ասորի Թապուսի արքեպիսկոպոսը, օրինակ, Մարտինի մէջ գնած եւ փրկած է 1916-ին մօտ 2 հազար հայ որբ: Մինչ որոշ մահամետական թուրքեր հայերուն հետ մարդասիրաբար կը վերաբերէին, մեծամասնութիւնը դաժանօրէն կը ծեծէր այդ «ստրուկներ»ը, հաւատալով որ «քրիստոնեաները միայն անոր արժանի են»: Աղջիկները դարձան հարեմի երկրորդական կիներ, որոնց հետ ոչ միայն իրենց ամուսինները վատ կը

վերաբերէին, այլեւ միւս «առաջին տիկիները»: Ժամանակի ընթացքին այդ աղջիկները ամբողջովին ձուլուեցան, դարձան մահմետականներ եւ իւրացուցին Ղուբանը:

Ըստ Ազգութիւններու լիկայի «Հայ կանանց եւ երեխաներու փրկութեան յանձնախումբի» գեկուցագրին՝ առնուազն 30 հազար հայ աղջիկներ վաճառուած են շուկաները: Այժմ Ժընեւի «Ազգութիւններու լիկայի» գրասենեակի արխիւներուն մէջ կը գտնուին թուրք եւ քիւրտ ընտանիքներէն փրկուած երկու հազարի չափ հայ տղաներու եւ աղջիկներու վերաբերեալ փաստական տուեալներ: Հայ որբերը փրկելը լիկային համար դարձեր էր առաջնահերթ խնդիր յատկապէս 1918-ի զինադադարէն ետք: Ընդառաջելով Միամպուլի հայկական պատրիարքարանի խնդրանքներուն՝ դաշնակցային ուժերու եւ ազգութիւններու լիկայի ներկայացուցիչները ձեռնամուկ եղան կազմակերպելու Անատոլուէն եւ Սուրիայէն հայ որբերու տեղափոխումը Միամպուլ: Անոնք սկսան հայ որբեր որոնել մահմետականներու տուները: Միամպուլի մէջ տեղի պակասութեան հետեւանքով որոշ օտար դպրոցներու, ինչպէս օրինակ՝ Փրանսական «Նոթր տամ տը Սիոնի», իտալական «Սան Ժոզէֆի», ռուսական վանքի եւ թրքական «Քուլչիլի զինուորական ակադեմիայի» շէնքերը օգտագործուեցան որպէս որբանոց-ապաստանարաններ հայ մանուկներու համար:

Քանի որ երեխաներուն մեծ մասը արդէն թրքական անուն-ազգանուններ կը կրէին, երկար քննարկումներ տեղի ունեցան Հայոց պատրիարքարանի եւ կառավարական իշխանութիւններուն միջեւ՝ որոշելու համար անոնց ինքնութիւնը: Իրականութեան մէջ որբերէն ոմանց արդէն Միամպուլի մէջ տեղաւորեր էին թուրքերու տուններ որպէս աղախիններ կամ ծառաներ: Յիսուն երեխայ ալ ուղարկեր էին էնվեր փաշային ազարակը: Անոնց խստօրէն պատուիրեր էին չբացայայտել իրենց իսկական իսկութիւնը:

Փաստացի տուեալներ կան, որ 1920-22-ի ժամանակահատուածին մօտ 3.800 հայ երեխաներ տեղափոխուեր են Միամպուլ, 3000-ը զրկուեր՝ Կիւրոս, 15.600-ը՝ Յունաստան եւ 12 հազարը՝ Սուրիա (Մարաշէն, Ուրֆայէն, Այնթապէն, Մալաթիայէն եւ Խարբերդէն): Միամպուլի հայոց պատրիարքարանի տուեալներով՝ առնուազն 63 հազար հայ որբեր դեռ կան, որոնք «չեն փրկուած» եւ անյայտ են:

Յեղասպանագէտները վերջերս առաջ կը տանին այն թեզը, որ ցեղասպանութիւն կազմակերպողներն ու իրականացնողները սովորաբար նպատակ կը հետապնդեն ոչ միայն «բնաջնջելու» ճնշուած փոքրամասնական խմբակցութիւնները, այլեւ «վերընձիւղելու» ճնշող դասակարգի խմբակցութիւնները: 1915-ի իրադարձութիւններն ու անոնց հետեւանքները յատկօրէն ցոյց կու տան, որ հայ որբերը դարձան թուրք ծինի հարստացման աղբիւր: Հազարաւոր թուրք եւ քիւրտ ընտանիքներու մէջ այսօր ալ կարելի է գտնել «թաքնուած» հայ տատիկներ: Անոնց «բացայայտումներու» գործընթացը արդէն սկսուած է: Գոյուլթիւն ունի նոյնիսկ յատուկ բառերը գտնող բնութագրելու համար: Անոնք կը կոչուին «Բըլըչ արթըղը» (թուրքէն պրծած - խմբ.), այսինքն՝ «եթաղանի մնացորդները»: Անոնց մասին գիրքեր կը գրուին եւ ֆիլմեր կը նկարահանուին: Ֆեթհիէ Չեթինի «Մեծ մայրս» եւ Այշէ կիւլ Ալթընայի համահեղինակութեամբ անոր «Թոռները» հատորները անոր վառ օրինակներ

են:

Դժուար է, անշուշտ, թաքնուած հայերու թիւը ճշգրիտ որոշել: Կարելի է ենթադրել, որ մօտ 100 հազար որբեր վերապրեցան, բայց թրքացան եւ մահմետական դարձան: Մասնագէտները նաեւ 200 հազար մը կ'առանձնացնեն, որոնք չտեղահանուեցան իսլամութիւնը ընդունելով: Այնպէս որ կարելի է ըսել, որ մօտ 300 հազար հայեր վերապրեցան 1915-ի իրադարձութիւններէն:

Թուրքիոյ բնակչութիւնը եօթը անգամով աւելցած է այժմ, այնպէս որ կարելի է մօտաւոր հաշուարկներով ըսել, որ մօտ 2 միլիոն մարդ այժմ Թուրքիոյ մէջ ունի հայկական արմատներ:

Իմ անձնական փորձառութիւնէս կրնամ աւելցնել հետեւեալը. երբ Հայաստան էի 1995 թուին որպէս կամաւոր ճարտարապետ-շինարար, այցելեցի Սպիտակ, ուր կը վերականգնուէր երկրաշարժի ժամանակ քանդուած եկեղեցին: Զիս տեղեկացուցին, որ ֆինանսաւորումը կատարած էր Թուրքիայէն բարերար մը: Հարուստ թուրք ընտանիքի մը մահուան սնարին մօտ տատիկը խոստովաներ էր, որ ինքը հայկական արմատներ ունի:

Վերջին տարիներուն նման երեւոյթները յաճախակի դարձած են: Յուսանք, որ թուրք կառավարութիւնը նման երեւոյթները կը դիտէ ոչ թէ որպէս սպառնալիք, այլ որպէս ազատագրման ու հանդուրժողականութեան ընդառաջ երթալու քայլեր:

Ռաֆֆի Պետրոսեան
Թարգմանութիւն՝ ՅԱԿՈՒԲ ԾՈՒԼԻԿԵԱՆ

Օգտագործուած գրականութեան ցանկ

Sait Cetinoglu, "1915 Soykirim Surecinde Ermeni Gen Havuzuna El Konmasi ve Seks Koleligi" (The Capture of the Armenian Genetic Pool and Sex Slavery During the 1915 Genocide), Seyfo Center, 09.04.2013
Ayse Hur, "1915ten 2007ye Ermeni Yetimleri (Armenian Orphans from 1915 to 2007)," Radikal, 20.01.2013
Eren Keskin, "Soykirim Ortaklari "(Partners in Genocide), Ozgur Gundem, 22.01.2013
Ruben Melkonyan, "Attitude of the Armenian Patriarchate in Istanbul Towards the Issue of the Forcibly Islamicized Armenians," Noravank Foundation, 09.03.2010
Ruben Melkonyan, "The Islamization of Armenian Children at the Period of the Armenian Genocide," Miacum, 11.08.2007
Keith David Watenpaugh, "The League of Nations Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927?", American Historical Review, December 2010.

«Մեր հողերը, մեր հողերը» եւ... «Հայոց Յեղասպանութեան հետեւանքներուն յաղթահարում»ը

Վան, Ախթամար

Ոչ մէկ կասկած, որ 2015-ի Յունուար 29-ին Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակի Համահայկական Հուշակագիրի հրապարակումին հետեւող հայ մարդիկ, ի Հայաստան թէ սփիւռս աշխարհի, ասրեցան ազգային միասնականութեան եւ պահանջատիրութեան վերանորոգ ուխտի պատմական պահներ:

Հպարտութեան ու ինքնավստահութեան վարար ալիքը համակեց ողջ հայութիւնը՝ ի տես Ծիծեռնակաբերդի Նահատակաց յուշահամալիրին մէջ Ազգի ու Հայրենիքի պետական, հոգեւոր, քաղաքական եւ հասարակական ղեկավարութեան համախմբումին եւ, յատկապէ՛ս, ի լուր միջազգային հանրութեան մէկ ու միասնական ճակատով ներկայանալու եւ Իրաւունք ու Արդարութիւն պահանջելու հայ ժողովուրդի հաւաքական վճռականութեան:

Պատմութիւնը վստահաբար ոսկետառ արձանագրութեամբ պիտի վկայէ, որ 1915-էն 1923 թրքական պետութեան ձեռամբ Յեղասպանութեան ենթարկուելէ, աւելի քան մէկուկէս միլիոն նահատակներ տալէ, հայրենի իր հողերուն երկու երրորդը կորսնցնելէ, զանգուածային տեղահանութեամբ ազգային իր բնօրրանէն արմատախիլ դուրս չպրտուելէ ու աշխարհով մէկ տարտղնուելէ ետք անգամ, Մեծ Եղեռնի 100-ամեակին առթիւ, հայ ժողովուրդը ահա՛ աշխարհին եւ մանաւանդ ցեղասպան թուրք պետութեան կը

ներկայանայ իր անկախ հայրենիքով, ազգային պետականութեամբ եւ կազմակերպ Սփիւռքով՝ աւելի քան երբեւիցէ պահանջատէր, աւելի քան երբեւիցէ Հայ Դատի պայքարը յաղթանակով պսակելու մարտունակութեամբ:

Հասկնալիորէն՝ այսքա՛ն արիւն, հող եւ ժառանգութիւն կորսնցնելէ եւ հարիւր տարի ցեղասպան թուրք պետութեան Ուրացման Պատին շարունակ բախելէ ետք, մեր ժողովուրդը ամէն պատճառ ունի առաւելագոյն շրջահայեցութեամբ յառաջ մղելու Իրաւունքի եւ Արդարութեան իր պահանջատիրական պայքարը:

Նախ՝ այն պատճառով, որ թրքական պետութիւնը փաստօրէն կը յամառի խուսափիլ սեփական պատմութեան հետ հաշուի նստելու եւ իր հայրերուն գործած սխալները խոստովանելու, այլեւ ու մանաւանդ անցեալի ոճիրներու սրբագրման ու հատուցման ուղիներ որոնելու իր անժամանցելի պատասխանատուութենէն:

Ապա՝ այն պատճառով, որ Հայկական Հարցին հետ ցեղասպանութեան ճամբով հաշուեյարդար տեսնելու իր ոճրային փորձէն ետք այլ, թրքական պետութեան վերջին հարիւրամեակի կենսագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ Անգարայի եկող-զացող իշխանութիւնները, ի՛նչ վարչակարգ ալ դաւանին, հետեւողականօրէն կ'աշխատին բրտօրէն ճզմել երէկի Օսմանեան կայսրութիւնը եւ այժմու թրքական Հանրապե-

տուժիւնը բաղկացնող ազգերուն ազատ ինքնորոշման իրաւունքները՝ ընդհանրապէս քաղաքացիական հասարակութեան բնորոշ արժէքները ոտնակոխ ընելով:

Հայ ժողովուրդը շրջանայեաց գտնուելու եւ Հայ Դատի պայքարը անվրէպ յառաջ մղելու հիմնաւոր պատճառներ ունի վերջապէս ու մասնաւոր ալ յնկատառուով, որ թրքական պետութիւնը ահա երեք տասնամակէ ի վեր հետամուտ է աշխարհի այս գօտիէն ներս կայսերապետական մեծ ուժի իր երբեմնի դիրքն ու ազդեցութիւնը վերականգնելու ռազմապաշտ քաղաքականութեան, որուն վերջին գոհը մեր աչքերուն առջեւ գալարուող Սուրիան է:

Մտահան պէտք չէ ընել, որ թրքական պետութեան երբեմնի հզօրութիւնը վերականգնելու նոյն այդ քաղաքականութեան դրսեւորումն է, նաեւ՝ ուղղակիորէն Հայոց հայրենիքին եւ մեր պետականութեան սպառնացող վտանգ է Ասորայէժմանի հետ համաթրքական միասնութեան կամուրջներ ամրապնդելու Անգարայի հետեւողական վարքագիծը:

Քաղաքական իրատեսութեան հրամայականը շեշտող տուեալները բազում են, եւ Հայ քաղաքական միտքը, հասկնալիորէն, պարտաւոր է միշտ հաշուի առնելու թրքական պետութեան ներկայացուցած ՎՏԱՆ Գը:

Ի վերջոյ թրքական պետութիւնը կը շարունակէ, բիրտ ուժի գործածութեամբ, սեփական կամքը իր հարեւաններուն պարտադրելու փորձեր կատարել, նոյնիսկ արեւմտեան մէջ խեղդելով Իրաւունք եւ Արդարութիւն պահանջող ամէնէն օրինապահ ճայներն ու ժողովրդավարական շարժումներն անգամ:

Թուրք մեծապետական կամակորութիւնը արդէն այն աստիճանի գինովցած է, որ Թուրքիոյ նախագահը կը համարձակի մէկ կողմէ կէս-բերան ցաւակցութիւն յայտնել Հայ ժողովուրդի նահատակներուն համար, իսկ միւս կողմէ Ապրիլ 24ին միջազգային ընտանիքը հրաւիրել Թուրքիա՝ Կալիփօղլի յաղթանակը տօնելու:

Այս առումով Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակի Համահայկական Հռչակագիրին արժէքն ու կարեւորութիւնը պատմական նշանակութիւն կը գգնուեն:

Ինչպէս Մեծ Եղեռնէն առաջ, նոյնպէս եւ Հայոց Յեղասպանութեան հետեւող հարիւր տարիներուն ընթացքին, Հայ քաղաքական միտքը շարունակ դժուարութիւն ունեցաւ — Հայ Դատի ճակատին վրայ — մէկ ու միասնական քաղաքական կեցուածքով պահանջատէր ներկայանալու աշխարհի ճակատագիրը վարող մեծապետական ուժերուն:

Նոյնիսկ քանի մը տարի առաջ, տխրահոգակ Հայեւթուրք արձանագրութեանց առիթով, ազգովին դէմ յանդիման կանգնեցանք արտաքին ուժերու եւ մասնաւոր մեծապետական աշխարհին կողմէ մեր ժողովուրդին եւ Հայոց պետականութեան պարտադրուող քաղաքական ներքին տարակարծութեանց:

Այն աստիճան, որ Արձանագրութիւններէն Հայաստանի ստորագրութիւնը յետս կոչելու համար տակաւին կը սպասենք յարմար պահու:

Այսօր ի վիճակի ենք փակուած համարելու անցեալի ներքին տարակարծութեանց էջը:

100-ամեակի Համահայկական Հռչակագիրը ոչ միայն հանդիսաւորապէս նուիրագործեց համայն հայութեան միասնութիւնը Հայ Դատի պահանջատիրութեան քաղաքական մէկ ու միասնական ուղիքի շուրջ, այլեւ՝ հայ ժողովուրդի արդի պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով պետական իրաւատիրութեան մակարդակին բարձրացուց Հայ

Դատի միջազգային հետապնդումը:

Դարակազմիկ յառաջխաղացք կ'արձանագրէ նետուած քայլը, որուն ամրագրման եւ հետագայ խորացման ուղղութեամբ Հայ քաղաքական միտքը պարտաւոր է շարունակել մօտեցումներու եւ հայեացքներու մերձեցման ու միաւորման իր հետեւողական ճիգերը:

Հռչակագիրով հաստատագրուած պետական իրաւատիրութիւնը հասկնալիորէն չունի Հայ Դատի պահանջատիրութեան մարտունակ հնչեղութիւնը:

Հայոց Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը առաջադրելով՝ Հռչակագիրը կը բաւարարուի «Հայոց Յեղասպանութեան հետեւանքների յաղթահարում»ը պահանջելով:

Ոչ ոք մտահան կ'ընէ, որ Մեծ Եղեռնի 50-ամեակին առիթով, Երեւանի մէջ թէ աշխարհով մէկ, բողոքի ցոյցով փողոց իջած պահանջատէր հայութիւնը մարտունակորէն աշխարհին կը ներկայանար «Մեր Հողերը, Մեր Հողերը» պահանջով:

Այսօրուան Հայ ժողովուրդին միասնականութիւնը, պետական իրաւատիրութեան ու պահանջատիրութեան մակարդակին բարձրացնելով Հայ Դատի պայքարը, յայտնապէս հաշուի կ'առնէ միջազգային շարժումի պայմաններն ու մեծապետական ուժերու դասաւորումները, երբ ամենայն պարզութեամբ չի հնչեցներ Հողային Պահանջատիրութիւնը՝ զայն բանաձեւուած տեսնելով «Հայոց Յեղասպանութեան հետեւանքներու յաղթահարման» իր պահանջին մէջ:

Քաղաքական աշխարհի խաղականոններուն եւ միջազգային իրաւունքի օրինաւարութեանց համապատասխան գործելու հրամայականը շրջանցելի չէ եղած անցեալին, շրջանցելի չի կրնար ըլլալ նաեւ մեր օրերուն:

Յիշենք, որ Մեծ Եղեռնի 60-ամեակին առիթով, երբ Սփիւռքի տարածքին հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները փորձեցին քաղաքական միասնական տարագումի բերել Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը, անկարի Հայաստանի եւ հայ ազգային պետականութեան բացակայութեան պայմաններուն մէջ, պարտադրաբար յանգեցան տարտամ բանաձեւումի՝ պահանջելով «բռնագրաւեալ հայկական հողերը վերադարձնել իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ Հայ ժողովուրդին»:

Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակի Համահայկական Հռչակագիրը ըստ ամենայնի կը հետեւի պատմական զարգացման ներքին տրամաբանութեան: Վերանկախացեալ Հայաստանն ու վերականգնեալ Հայոց ազգային պետականութիւնը ահա կու գան նոր հորիզոնի բանալու Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը:

Հայ ժողովուրդի հողային եւ քաղաքական հատուցման պահանջները սիրտ բացող հնչեղութեամբ արձանագրուած չեն Հռչակագիրին մէջ:

Բայց նաեւ բացառուած չեն պետական մտածողութեամբ բանաձեւուած Հայոց Յեղասպանութեան հետեւանքների յաղթահարման» պահանջատիրութեանէն:

Հայ Դատի պայքարը թեւակոխած է պետական հուն:

Առաջին քայլը նետուած է:

Յիշենք եւ պահանջենք:

Հաւաքական մեր ուժին հզօրացման մէջ կը գտնուի ու կը շարունակէ մնալ յաղթանակի դրաւակները Հայ Դատի պայքարին:

ՆԱԶԱՐԷԹ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Մեծ Եղեռնի յուշահամալիրի կառուցման պատմությունը

Հայաստանի մէջ դեռ հինէն յայտնի են բազմաթիւ յուշարձաններ եւ յուշակոթողներ: Մեր պատմութեան նոր եւ նորագոյն շրջանին եւս ստեղծուած են բազմաթիւ յուշարձաններ, յատկապէս խորհրդային իշխանութեան տարիներուն: Յիշատակութեան արժանի են 1804 Օգոստոս 29-ի Սարալ գիւղին մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտին զոհուած ռուս զինուորներու յիշատակը յաւերժացնող յուշարձանը՝ կառուցուած զօրավար Յիցիանովի կողմէ 1805 թ., 1833-34 թթ. Օշականի մէջ կառուցուած 1827 թ. բնակավայրին մօտակայքը տեղի ունեցած ճակատամարտին զոհուած ռուս զինուորներու յիշատակը յաւերժացնող յուշակոթողը:

20-րդ դարու սկիզբը ի յայտ եկան հայ ականաւոր գրողներուն եւ հասարակական գործիչներուն նուիրուած յուշարձաններ: Ա. Տէր Մարութեանի կողմէ ստեղծուեցան Ռ. Պատկանեանի եւ Մ. Նալպանտեանի յուշարձանները Նոր Նախիջևանի մէջ՝ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակին մէջ, Խ. Աբովեանի յուշարձանը Երեւանի մէջ:

1919 Մայիս 26-ին Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը որոշում կ'առնէ Հայ ազատագրութեան հերոսներու յիշատակին յուշարձան կանգնեցնելու մասին եւ կը հիմնէ հիմնադրամ, այդ նպատակին յատկացնելով 125 հազար ռուբլի: Սակայն սկսուած աշխատանքը անաւարտ կը մնայ Հայաստանի խորհրդայնացման պատճառով:

Յուշարձաններու կառուցումը մեծ թափ ստացաւ խորհրդային իշխանութեան հաստատումէն ետք որպէս քարոզչութեան միջոց: Թուարկենք մի քանին՝ Մայիսեան ապստամբութեան հերոսներու յուշարձանը Լենինականի մէջ, Ղուկաս Ղուկասեանի, Ստեփան Շահումեանի, Լենինի եւ Սթալինի յուշարձանները Երեւանի մէջ, Սասունցի Դաւիթի յուշարձանը կայարանամերձ հրապարակին մէջ եւ այլն:

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի մէջ երկար ժամանակ եղեռնի թեմային մասին արգելք դրուած էր: Վերջին անգամ եղեռնի զոհերու յիշատակին Հայաստանի մէջ եկեղեցիներու զանգերը զօղանջը են 1926 Ապրիլ 24-ին, որովհետեւ ՀԿԿ Կենտկոմի 1926 Օգոստոս 31-ի որոշումով յանձնարարուեց է Ար. Երզնկեանին «բանակցութիւններ վարել կաթողիկոսութեան հետ համաշխարհային պատերազմի (24 Ապրիլի) զոհերու յիշատակի օրը նշելը վերացնելու անհրաժեշտութեան մասին»:

Յայտնի է նաեւ, որ ցեղասպանութեան զոհերու յիշատակը յաւերժացնող առաջին կոթողը՝ պղտիկ մատուռ մըն էր, 1950-ական թուականներուն կառուցուած Անթրիապի մէջ, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսին վեհաբանի տարածքին մէջ, ուր ամփոփուած են Տէր Զօրի անապատէն բերուած ցեղասպանութեան զոհերու աճիւնները, որ երկար ժամանակ միակն էր՝ որպէս յուշարձան թուրք ջարդարարներու ձեռքով նահատակուած 1,5 միլիոն հայերու: 1965 թ. էջմիածնի մէջ, Մայր տաճարի հիւսիսային մասը, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա.-ի որոշումով կանգնուեցաւ յուշարձան՝ «Խաչքար աղօթքի եւ ուխտի» ի յիշատակ 1915 թուականի չարագործութեան զոհ դարձած հայերու (ճար. Ռ. Իսրայէլեան): Մեծ եղեռնի զոհերու յիշատակին յուշարձան կառուցելու գաղափարը առաջին անգամ արձաձուեց է ՀԿԿ Կենտկո-

մի առաջին քարտուղար Յա. Զարաբեանի եւ լիբանանահայ հասարակական գործիչ Անդրանիկ Ծառուկեանի 1962 թ. կայացած հանդիպման ժամանակ.

«Ա.Ծ. - Իսկ ծրագիր մը ունի՞ք Մեծ եղեռնի 50-ամեայ տարելիցին առիթով:

Յա.Զ. - Կը կարծեմ լաւ կը լինի: Ա.Ծ. - Հանդիսութիւն, մամուլ, յուշարձան:

Յա.Զ. — Ե՛ւ դրանք, ե՛ւ թերեւս ուրիշ բաներ: Այս ամէնը առայժմ դեռ հրատարակելի չեն: Կենտրոնը (նկատի ունի Մոսկուա - Ա.Վ.) սկզբնականօրէն համաձայն է, միայն զգուշանում է, եւ աշխատում է այնպիսի ձեւեր գտնել, որպէսզի չխաթարուեն ԽՍՀՄ արտաքին շահերը»):

Յուշարձան կառուցելու գաղափարին անրադարձեր են նաեւ պատմաբաններ Ծ. Աղայեանը, Հ. Ինճիկեանը եւ Զ. Կիրակոսեանը «Արեւմտեան Հայաստանի հայերուն զանգուածային բնաջնջման 50-ամեակին առթիւ միջոցառումներ կազմակերպելու մասին» ՀԿԿ Կենտկոմ ուղարկուած իրենց առաջարկութեամբ՝ 1964 թ. Յուլիսին:

Յուշարձան կառուցելու առաջարկը անոնք կը ձեւակերպեն հետեւեալ կերպով. «Բնակչութեան միջոցներու հաշուոյն կառուցել առաջին համաշխարհային պատերազմին հայ ժողովուրդի զոհերու յուշարձան: Յուշարձանը պէտք է խորհրդանշէ հայ ժողովուրդի վերածնունդը»):

Այդ առաջարկութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Զարաբեանը կը փոխանցէ Մոսկուա՝ «1915 թ. հայերու զանգուածային բնաջնջման 50-ամեակին առթիւ միջոցառումներու մասին» 1964 թ. Դեկտեմբերին ԽՍՀՄ ԿԿ Կենտկոմ ուղարկած առաջարկութիւններու ցանկին մէջ: Անոր առաջարկը այսպիսի տեսք ունէր. «Երեւանի մէջ կանգնեցնել առաջին համաշխարհային պատերազմին զոհուած հայ նահատակներուն նուիրուած կոթող: Կոթողը պէտք է խորհրդանշէ հայ ժողովուրդի վերածնունդը»:

Ստանալով Մոսկուայի համաձայնութիւնը, ՀԿԿ Կենտկոմի նախագահութիւնը 1965 թ. Փետրուար 15-ին կը հաստատէ Հայկական ԽՍՀ նախարարներու խորհուրդի որոշման նախագիծը՝ Հայերու զանգուածային բնաջնջման զոհերուն յիշատակի կոթող կառուցելու մասին, որ եւ նախարարներու խորհուրդը կ'ընդունի Մարտ 16-ին: Խորհրդային աւանդոյթներուն համապատասխան որոշման առաջին կէտով յուշարձանի կառուցումը կը կապուի «հանրապետութեան աշխատաւորութեան ու հասարակական կազմակերպութիւններու ցանկութիւններու» հետ, եւ երկրորդ՝ կարեւոր հանգամանքը այն էր, որ որոշման մէջ կը յիշատակուէր եղեռն բառը՝ կոթողը պիտի յաւերժացնէր 1915 թ. եղեռնի զոհերու յիշատակը:

Որոշման յաջորդ կէտով կը յանձնարարուէր ՀԽՍՀ Պետշինին՝ յայտարարել կոթողի լաւագոյն նախագծի բաց մրցանակաբաշխութիւն եւ երրորդ՝ կոթողի կառուցումը աւարտել 1965 թուականին:

ՀԽՍՀ Պետշինը 1965 Մարտ 25-ին հանրապետական մամուլին մէջ կը հրապարակէ մրցանակաբաշխութեան պայմանները, որոնք 4 հատ էին.

1. Կոթողը կը նախատեսուէր կառուցել Երեւան քաղաքի «Միծեռնակաբերդ» կոչուող բարձունքին վրայ: Համապատասխան հիմնաւորման պարագային կը թոյլատրուէր առաջարկել այլ տեղ՝ Երեւան քաղաքի սահմաններուն մէջ:

2. Կոթողը պէտք է մարմնաւորէր ստեղծագործած հայ ժողովրդի մաքառումներով լի կեանքը, վերապրելու, առաջդիմելու անոր անսպառ կենսունակութիւնը, անոր ներկան ու պայծառ ապագան՝ ի յաւերժացում իրենց կեանքը նուիրաբերած 1915 թ. Մեծ եղեռնի միլիոնաւոր նահատակներու անմար յիշատակին:

3. Կոթողի կառուցման համար շինանիւթի ընտրութիւնը կը կատարուէ հեղինակին կողմէ: Շինարարութեան արժէքը կը սահմանուէր մինչեւ 250 հազար ռուբլի:

4. Մրցանակաբաշխութեան կրնան մասնակցել առանձին նախագծողներ կամ նախագծող խմբակներ:

Մրցանակաբաշխութեան դատակազմը իր առաջին նիստը պիտի գումարէ Մայիս 10-ին: Դատական կազմին մէջ էին Գ. Աղաբաբեանը (նախագահ), Գ. Ահարոնեանը, Լ. Բաբայանը, Ռ. Գոլթուխեանը, Գ. Խանջեանը, Ռոբերտ Խաչատրեանը, Կ. Յակոբեանը, Գ. Հասրաթեանը (քաղխորհուրդ), Վ. Յարութիւնեանը, Մ. Մազմանեանը, Է. Պապեանը, Ս. Ստեփանեանը: Ներկայացուած էր 78 նախագիծ, որոնցմէ 9-ն չէին ամբողջացներ մրցանակաբաշխութեան պայմանները: Երկարատեւ քննարկումէ ետք 69 նախագիծերէն կ'որոշուէ հետագայ քննարկման համար ընտրել 8 նախագիծ հետեւեալ անուններով՝ «Կարմիր ծաղիկ», «Կրակ», «Ղողանջ», «Ժայռ», «Փիւնիկ», «Մուշ», «ՀԽՍՀ դրօշակ» եւ «Փիւնիկ»:

Կային նաեւ խորհրդային ավանդույթներուն տուրք տուող առաջարկութիւններ: Մասնաւորապէս կ'առաջարկուէր կառուցել «վերածնունդ» կոթող, ուր Լենինը իր փրկութեան ձեռքը կը մեկնէր կործանման եզրին հասած հայ ժողովուրդին:

Խումբ մը ճարտարապետներ կ'առաջարկէին եղեռնի յուշարձանը տեղադրել Յաղթանակի զբօսայգիին մէջ՝ «անգործութեան մատնուած» մոնումենտի վրայ, որուն վրայ կախել մեծ զանգ մը, որ հնչեցնեն իւրաքանչիւր տարուան Ապրիլ 24-ին:

Դատակազմի յաջորդ նիստին՝ Մայիս 17-ին, միաձայնութեամբ կը շեշտուէր այն հանգամանքը, որ ներկայացուած նախագիծերէն ոչ մէկուն մէջ լիարժէք կերպով չի դրսեւորուի մրցանակաբաշխութեան պայմաններուն մէջ առաջադրուած խնդիրը՝ ստեղծել այնպիսի կոթող, որ յաւերժացնէ 1915 թ. եղեռնի զոհերուն յիշատակը եւ մարմնաւորէ հայ ժողովուրդի վերածնունդը, ներկան եւ պայծառ ապագան: Ուստի կ'որոշուէ առաջին մրցանակ չչնորհել: Կ'որոշուին 2-րդ, 3-րդ եւ խրախուսական մրցանակներու համար քննարկման առարկայ դարձնել 4 նախագիծ. թիւ 45 «Փիւնիկ», թիւ 47 «Մուշ», թիւ 52 «ՀԽՍՀ դրօշակ» եւ թիւ 63 «Փիւնիկ»:

Նշուած 4 նախագիծերէն բացարձակ արժանիքներու եւ համեմատական վերլուծութեան շուրջ մտքերու փոխանակումներէ ետք կ'որոշուի 2-րդ մրցանակ չնորհել թիւ 52 «ՀԽՍՀ դրօշակ»ին, իսկ 3-րդ մրցանակ՝ թիւ 63 «Փիւնիկ» նախագիծին, վճարելով հեղինակներուն 400-ական ռուբլի, իսկ միւս 2 նախագիծերու հեղինակներուն՝ վճարել խրախուսական մրցանակ՝ 200-ական ռուբլի: Նշուած 4 նախագիծերուն ծածկանուններու ծրարներ բացուելէ ետք կը պարզուի, որ նախագիծերուն հեղինակներն են.

- 1. Թիւ 52 «ՀԽՍՀ դրօշակ» - ճարտարապետներ Ա. Թարխանեան եւ Ս. Քալաշեան:
- 2. Թիւ 63 «Փիւնիկ» - ճարտարապետ Յ. Դարբին-

եան եւ քանդակագործ Ղ. Զուբարեան:

3. Թիւ 45 «Փիւնիկ» - ճարտարապետ Է. Արեւշատեան եւ քանդակագործ Ա. Յարութիւնեան:

4. Թիւ 47 «Մուշ» - ճարտարապետ Ռ. Իսրայէլեան եւ քանդակագործ Ա. Յարութիւնեան:

Կարծես թէ ամէն ինչ պարզ է, եւ որոշումը պէտք է ընդունուէր յօգուտ «ՀԽՍՀ դրօշ» նախագիծին: Սակայն 2 օր ետք տեղի կ'ունենայ դատակազմի նոր նիստ, ուր Պետչինի եւ դատակազմի նախագահ Գ. Աղաբաբեանը կը հաղորդեն, որ Պետչինը, մինչեւ բաց մրցանակաբաշխութիւնը յայտարարելը, յանձնարարել էր շարք մը ճարտարապետներու ներկայացնել կոթողի նախագիծեր, եւ կ'առաջարկէ ընտրութիւն կատարել մրցանակաբաշխութեան մրցանակի արժանացած եւ նախքան մրցանակաբաշխութիւնը ներկայացուած նախագիծերէն լաւագոյններուն միջեւ:

Պետչինի յանձնարարութեամբ նախագիծեր ներկայացուցեր էին Ջ. Թորոսեանը, Մ. Մանուէլեանը, Ս. Քիւրքչեանը, Ս. Գոռզաղեանը, Ռ. Իսրայէլեանը, Ա. Թարխանեանը, Ս. Կնդեխցեանը:

Քննարկումէն ետք դատակազմը կ'որոշէ համար ընտրութիւն կատարել թիւ 52 «ՀԽՍՀ դրօշակ», թիւ 63 «Փիւնիկ» եւ ճարտ. Ջ. Թորոսեանի նախագիծերուն միջեւ:

Դատակազմի անդամներուն ընդհանուր կարծիքով, նախագիծերէն ոչ մէկը առանց էական փոփոխութիւններու կարելի չէ յանձնարարել իրականացման համար:

Քննարկուող նախագիծերուն հիմնական թերութիւններ կը նշուին՝

1. «Փիւնիկ» - յուշարձանի վերգետնեայ մասը կազմող քանդակաձեւերուն ափերուն մէջ նստած մանուկը լրիւ ընդունելի չէ որպէս խորհրդանշի վերածնած Հայաստանի:

2. «ՀԽՍՀ դրօշակ» - յօրինուածքը բազմաթեմային է եւ պատմողական բնոյթ ունի: Առանձին տարրերուն մէջ կայ զանգուածային անհամապատասխանութիւն:

3. Ջ. Թորոսեանի նախագիծ - կոթողը լուծուած է չափազանց վերացական ձեւերով, հեռու է գաղափարական բովանդակութեան յստակ մարմնաւորումէ: Մաւալը շատ ուռճացած չափեր ունի:

Դատակազմը նաեւ կ'որոշէ ընտրութիւն կատարած ատեն նկատի ունենալ այն նախագիծը, որ աւելի դիւրութեամբ վերամշակուելով կրնայ հասնիլ անհրաժեշտ մակարդակի: Ընտրութիւնը կը կատարուի քուէարկութեան միջոցով, որ կու տայ հետեւեալ արդիւնքը:

Նախագիծը	Կողմ	Դժմ	Ձեռնպահ
«Փյունիկ»	5	6	1
«ՀԽՍՀ դրօշակ»	2	7	3
Ջ. Թորոսեան	5	6	1

Ոչ մէկ նախագիծ, փաստօրէն, հաւանութեան կ'արժանանայ եւ կ'որոշուի նախագիծի ընտրութեան հարցը յետաձգել մինչեւ յաջորդ նիստ, այդ ընթացքին հնարաւորութիւն տալ դատակազմի անդամներուն շարունակել ուսումնասիրութիւնը եւ համեմատական վերլուծութիւնը:

Դատակազմի յաջորդ նիստը տեղի կ'ունենայ Յուլի 7-ին, ուր կ'ընդունուի սկզբնային որոշում՝ կանգ առնել այն նախագիծին վրայ, որուն բարձրագոյն աստիճանը օգտագործումը կրնայ բերել համեմատաբար աւելի յաջող արդիւնք:

Քուէարկութիւնը տուաւ հետեւեալ արդիւնքը՝

- 1. ՀԽՍՀ դրօշակ - 7 կողմ
- 2. Փիւնիկ - 1 կողմ

3. Զ. Թորոսեան նախագիծ – 3 կողմ

Միաժամանակ, ինչպէս փաստագրուած է Դատա-կազմի նիստի արձանագրութիւններուն մէջ, կ'առաջարկուի «ՀԽՍՀ դրօշակ» ծածկագրով նախագիծը վերամշակել՝ նկատի առնելով հետեւեալ դիտողութիւնները.

1. Հասնիլ այն բանին, որ յօրինուած բազադրիչ մասերը մասշտաբային եւ կերպարային առումով աւելի սերտօրէն կապուին իրարու հետ: Հրաժարիլ բազմաթեմայնութենէն եւ տարրերու դանդուածային անհաւասարակչուութենէն:

2. Հրաժարիլ յուշարձանի չափազանց երկնասլաց համաչափութիւններէն: Զգտիլ գլխաւոր ծաւալի որոշակի թեթեւացման: Հրաժարիլ անոր վրայ նախատեսուած վիմագրութիւններէն:

3. Նախագիծի մշակման ժամանակ հրաժարիլ կոթողի «պատմողական բնոյթէն», շեշտը դնելով բուն ճարտարապետական արտայայտչական միջոցառումներուն վրայ:

գ) Խնդրել Երեւանի քաղաքապետի գործկոմէն՝ Միծեռնակաբերդի մէջ նախատեսուող մարզական պալատի շինարարութեան կապակցութեամբ, վերանայիլ եղեռնի կոթողի տեղադրման հարցը:

Ինչո՞ւ ընտրուեցաւ յատկապէս յիշեալ նախագիծը: Ահա թէ ի՛նչ յիշած է ճարտարապետներու միութեան այդ ժամանակուան նախագահ Վ. Յարութիւնեանը. «Վերջնական քննարկման մնացորդ էին երկու նախագիծ: Ես երկուքն ալ չէի հաւանած: Իմ կարծիքիս էին մրցութային յանձնաժողովի անդամներ Ռ. Խաչատրեանը եւ Կ. Յակոբեանը՝ երեքս յանձնաժողովին մէջ փոքրամասնութիւն էինք: Երեկոյ մը, երբ պիտի վերջնական քննարկման նախատեսուած երկու նախագիծերէն մէկը ընտրէինք, նիստին յայտնուեցան հանրապետութեան ղեկավարները՝ Յակոբ Զարաբեանը, Անտոն Քոչինեանը, Նազուշ Յարութիւնեանը եւ ուրիշներ: Զգիտեմ, ինչո՞ւ, Քոչինեանը ինծի հարցուց.

- Այս երկուքէն ո՞ր մէկը կ'ընտրէիր:
- Ո՛չ մէկը,- պատասխանեցի:
- Ինչո՞ւ:
- Նախ՝ ստոնք չեն համապատասխաներ մրցութային ծրագրին, չեն խորհրդանշեր հայրենիքի վերածնութեան գաղափարը, ապա՝ անհասկանալի կ'ըլլան այցելուներուն:
- Իսկ դու, ո՞ր մէկը կ'ընտրէիր,- հարցուց Քոչինեանը:

- Այն որ ես կ'ընտրէի, քննարկումէն հանուած է: Եկողները խնդրեցին ծանօթացնել այդ նախագիծը: Սեղանին դրուեցաւ անոր մանրակերտը:

- Ի՞նչն է ասոր առաւելութիւնը,- հարցուց Զարաբեանը:

- Պարզ ու հասկնալի լուծում ունի,- պատասխանեցի,- խոնարհուած խաչքարածեւ քարերը կը խորհրդանշեն սուգը զոհուածներու յիշատակին, իսկ վերասլաց կոթողը՝ վերածնունդ: Աստուծով հեղինակները լիովին արտայայտեր են մրցութային ծրագրին պահանջները: Գաղափարը հասկնալի կ'ըլլայ ամէն տեսակ այցելուի, բացատրելու կարիք չ'ըլլար, քանզի բացատրութիւնը տրուած է ճարտարապետութեան լեզուով:

Եկողները հաւանութիւն տուին ու մեկնեցան: Մրցութային յանձնաժողովի անդամները այս անգամ քուէարկեցին յօգուտ իրենց մերժած նախագիծին: Երբ փակ ծրարը բացինք, պարզուեցաւ, որ հեղինակներն են Արթուր Թարխանեանն ու Սաշուր Քալաշեանը»:

Ինչպէս կը յիշենք, խորհրդային երկրի մէջ ոչ մէկ շինարարութիւն նախատեսուած ժամկէտին կ'աւարտէր: Եւ տեղի կ'ունենային նախահաշիւներու, շինանիւթերու տասնեակ փոփոխութիւններ: 1965 Նոյեմբեր 23-ին ՀԽՍՀ Պետդին նախագահին մօտ տեղի կ'ունենայ խորհրդակցութիւն, ուր կ'որոշուի վերանայիլ Եղեռնի յուշարձանի ծրագրին իրականացած նախագիծը: Շինարարութեան վերջնական նախահաշիւը Երեւանի քաղխորհուրդը կը հաստատէ 1966 Մայիս 11-ին՝ 399,3 հազար ուղբի գումարով: Յաջորդ՝ 1967թ. անգամ մը եւս կը վերանայուի շինարարութեան նախահաշիւը եւ կը բարձրանայ 68 հազար ուղբիով, բացի անկէ չըջակայքի բարեկարգման համար կը նախատեսուի 284,9 հազար ուղբի, իսկ ճամբայի համար՝ 92,6 հազար ուղբի:

Յուշարձանը կիսաւարտ վիճակին բացուեցաւ 1967 Նոյեմբեր 29-ին՝ Հայաստանի խորհրդայնացման օրը, երկրի ղեկավարները ուղեցին զայն կապել ժողովուրդին վերածնունդին հետ:

Յուշարձանը իր գուսպ բովանդակութեամբ ու ոգեղէն ազդեցութեամբ կարելի է իրօք գլուխ գործոց համարել:

Ամատուճի Վիրաբեան
Պատմական գիտութիւններու դոկտոր

ԵՐՈՒԱՆԴԻ ՕՏԵԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔԸ

Համայն մարդկութեան դէմ գործադրուած Հայկական Յեղասպանութեան դժոխային մանրամասնութիւններուն վրայ կառուցուած վէպ մը չէ տարաբախտ Երուանդ Օտեանի «Անիծեալ տարիներ» անուն հաստատիր հատորը: 1914 - 1919 տարիներու վրայ երկարող այս գրեթէ «անտիպ» հատորը, որուն լոյս աշխարհ գալը կը պարտինք զայն «Ժամանակ»ի 1919-ի հաւաքածոյին փոշիներէն դուրս բերած եւ իբրեւ հատոր հայ ընթերցողին հրամցուցած այլ տարաբախտի մը՝ բանասէր եւ գրականագէտ Գրիգոր Յակոբեանի, «Անձնական յիշատակներ» փակագծեալ ենթախորագիրը ունենալով հանդերձ, երբե՛ք անձնական յուշատետր չէ, այլ ցնցիչ վկայականը այն դժոխային սարսափին եւ կոտորածի ահաւորագոյն հանդէսներուն, որոնց զոհը քանի մը տասնեակ մարդկային արարածներ չէին, տասնեակ հազարաւոր անմեղ ու անպաշտպան մարդկային խեղճներ չեղան միմիայն, այլ պետականօրէն ծրագրուած, գինու գորութեամբ իր պապենական դարաւոր հայրենիքէն արտաքսուած, կողոպտուած, կեղեքուած, խոշտանգուած, ջարդուած, դժոխքի եւ մահուան էն ահաւոր կրակներուն մէջ նետուած, բայց ո՛վ հրաշք անբացատրելի - հրաշափառ յարուցիւն առած նահատակ ազգ մը ամբողջ, որ ամենայն հպարտութեամբ Հայ անունը կը կրէր ու քաղաքակիրթ, ստեղծագործ, առաքինի եւ ազնուարիւն իր նոյն ինքնավստահութեամբ պիտի շարունակէ ներկայանալ քաղաքակիրթ մարդկութեան՝ իբրեւ համամարդկային քաղաքակիրթութեան տաճարի հիմնասիւններէն մին:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

523 էջերն ի վեր խաղաղատենչ հայ ժողովուրդի խաղաղութիւնն ու յարուցիւնը ամենայն յստակութեամբ, տառապանքով, արիւնով, բայց միաժամանակ վերապրելու վճռականութեան պայծառ գոյներով ու շեշտերով վաւերականօրէն պատկերած Երուանդ Օտեանի «Անիծեալ տարիներ» ընթացիկ հասկացողութեամբ պարզ վէպ մը չէ, զուտ ինքնակենսագրական յուշագրութիւն մը չէ պարզապէս, այլ վերջակէտ չճանչցող վէպ մը՝ մեծանուն երգիծաբանին կեանքի սեւ ու կարմիր վէպին մասին: Առաջին ակնարկով յուշապատումի մը տպաւորութիւնը ձգող այս «ինքնակենսագրավէպ» իր շունչով, անզուսպ թախիծով ու մխացող կրակով կը շրջանցէ գիրին սահմանները եւ ամենայն իրաւունքով կը դառնայ նահատակ ժողովուրդի մը կարմիր գիրքը: Այլ խօսքով՝ գիրէն ու արուեստէն առաջ եւ վեր՝ ցեղին արեան վկայարանը, որ հարիւր հազարաւոր հայ աքսորականներու մահատորի քայլերով ո՛չ միայն լոյսին կը կարկառէ Հայկական Յեղասպանութեան անպատմելի դժոխքը, այլեւ կը կենդանագրէ համամարդկային ողբերգութեան մը անմեղ յիշողութիւնը:

ԱՆԻՇԵԱԿ ՏԱՐԻՆԵՐ ՏԱՐՍՈՒՄԻ ՄԷՋ

Մեր օթէլ փոխադրուելէ քանի մը օր ետքը, յանկարծ շուկային մէջ ձերբակալուած եւ դէպի Պապ զրկուած էին Մուշեղի եղբայրը՝ Կարապետ եւ աներձագը՝ Միհրան, որոնք մեզի հետ կը բնակէին եւ Գարեգին վարդապետին ազգականները կը համարուէին, ինչպէս նաեւ ես, որ ոստիկանութիւնը կը ճանչնար իբրեւ Երուանդ Խաչատուրեան՝ Գոնիա-յի առաջնորդին հօրեղբայրը:

Ի զո՛ւր դիմումներ կատարեցինք այդ երկու բարեկամները Հայկա՛յ վերադարձնելու համար:

- Դուք կ'երթաք զանոնք կը գտնաք, ըսած էր քոմիսէրը:

Երբ էնվէրէն ու ձէմալէն Գարեգին վարդապետը յոյսը կտրեց, դիմեցինք Օննիկ էֆֆ. Մազլըմեանի, որպէսզի ճար մը գտնէ մեզ Տէր-Ջօրէն ազատելու համար: Դիմումներ ըրաւ ասդին-անդին, մասեւանդ սէվքեթի տնօրէնին, եւ այլն. օր մըն ալ ուրախութեամբ լուր բերոււ, թէ՛ յաջողած էր:

- Ինչպէ՞ս, հարցուցինք:
- Տէր-Ջօր չպիտի երթաք, այլ Մուսպի՛ճ:
- Մուսպի՛ճ ո՞ւր է:
- Հայկա՛յն երկու օր հեռաւորութեամբ չէրքէզի դիւզ

մը, ուր արդէն մէկ քանի եկեղեցականներ ալ աքսորուած են իրենց ընտանիքներով:

Մեծ յաջողութիւն մը չէր այս, բայց վերջապէս լաւագոյն էր Տէր-Ջօր երթալէն: Գոնէ Հայկա՛յն շատ պիտի չհեռանայինք:

- Հիմակուհիմա հոն գացէք, տեսնենք յետոյ ի՞նչ կ'ըլլայ, ըսաւ պարոնը, ես կրկին կ'աշխատիմ, ձեզ կա՛մ Հայկա՛յ բերել տալու եւ կամ Սուրիոյ կողմը զրկելու:

Շնորհակալութիւն յայտնեցինք իրեն:

Հայկա՛յ եկած ատենս իմացած էի, որ մօրեղբայրս, Քերոբէ Ասլանեան, որ տարիներէ ի վեր Անթաքիա հաստատուած էր, հոնկէ տարագրուել է Համա, ուր կը մնայ եղբր: Ես կը նախընտրէի Համա երթալ ու իր քով մնալ եւ այս մտքով ալ նամակ մը գրած էի, որուն պատասխանը չէի առած տակաւին:

Այս խնդիրներով զբաղած էինք, երբ կուսակալին մեզի շնորհած պայմանաժամը լրացաւ:

Նոյն օրն իսկ, քոմիսէրը եւ ոստիկան մը եկան օթէլ եւ ըսին, որ անմիջապէս պէտք էր որ Այկա՛յ երթայինք:

- Բայց մենք արտօնութիւն ունինք, Մուսպի՛ճ պիտի

երթանք մէկ երկու օրէն, պատասխանեցի:

- Այդ արտօնութիւնը միմիայն Գոնիայի առաջնորդին, մօրը եւ քրոջը համար է, պատասխանեց քոմիսէրը:
- Ես ալ իրեն ազգականն եմ:
- Երկար խօսք մտիկ չեմ ըներ, պատրաստուէ իսկոյն ճամբայ ելլելու:

Ճար չկար, պէտք էր երթալ: Ինչ առաջ արդէն ճամբայ հանած էին Կարապետի կիները, փոքրիկ աղջիկը, ուսուցիչ Գառնիկ Պոտուրեանը եւ Միհրան անուն ուրիշ երիտասարդ մը, որ իբրեւ սպասաւոր կ'ընկերանար Գարեգին վրդ-ին Թարսուսէն:

Տխուր սրտով «մնաս բարով» ըսի մեր վարդապետին, մօրն ու քրոջը եւ ոստիկանի մը հետ մեկնեցանք օթէլէն: Երթալիք տեղերնին բաւական հեռու էր:

- Կառքով երթանք, առաջարկեցի ոստիկանին: Հաւանեցաւ:

Աչպիլ Հալչպի արեւելեան կողմը ընդարձակ դաշտ մըն է, քաղաքէն ոտքով մէկ ժամ հեռաւորութեամբ: Տէր-Ջօր երթալիք տարագիրները հոն կը ղրկուէին, վրաններու ներքեւ: Աչպիլ դժոխքի կայարանն էր հայերուն համար:

Արեւը մարը մտնելու վրայ էր, երբ հասայ Աչպիլ:

Հազարաւոր վրաններ ցցուած էին ամէն կողմ: Բաւական փնտռուքներէ ետքը վերջապէս գտայ մերինները, ծանօթի մը վրանին մէջ:

Թէեւ մենք ալ վրան մը ունուէինք հետերնիս, բայց չէինք տնկած:

- Այս գիշեր այսպէս անցընենք մեր բարեկամին վրանին ներքեւ, ըսաւ Գառնիկ Պոտուրեան, վաղը մեր վրանը կը տնկենք յարմար տեղ մը:

Ընդհանրապէս պարտիզակցիներ, ատաբազարցիներ, ռոստոսգոցիներ ու էտիրնէցիներ էին այդ միջոցին Աչպիլ գտնուողները: Կային նաեւ փոքր թիւով աֆիոն գարահի-սարցիներ, խարբերդեցիներ ու տիզրանակերտցիներ:

Այն վրանը, ուր մեզ հիւրընկալեցին՝ պարտիզակցի ընտանիքի կը պատկանէր:

- Մենք Սուրիա պիտի երթանք, ըսաւ ընտանիքի պետը, ինչպէս նաեւ մեզի հետ 300ի չափ ընտանիքներ:
- Բայց ի՞նչպէս յաջողեցաք...
- Ճէմալ փաշա հրաման ըրած է, որ արհեստաւորները

զատուին ու Շամ ղրկուին, մենք ալ իբրեւ արհեստաւոր հոն պիտի երթանք ու կառավարական գործարաններու մէջ պիտի աշխատինք: Մասնաւորապէս կը փնտռեն կոր դերձակները, կօշկակարները, երկաթագործները, ատաղձագործները, ոստայանակները:

- Այդ երեք հարիւր ընտանիքներն ալ արհեստաւոր են:

- Մեծամասնութիւնը արհեստաւոր է, բայց կայ մէջերնին մաս մը, որ որեւէ արհեստ չունի, բայց յաջողած է իբրեւ արհեստաւոր արձանագրուիլ:

- Ի՞նչպէս...:
- Կաշառքով կամ խաբեբայութեամբ:

Արդարեւ, շատ էրիկմարդիկ, որոնք իբրեւ դերձակ արձանագրուած էին, առտուրնէ մինչեւ իրիկուն իրենց վրաններուն ներքեւ նստած, իրենց կիներէն թելը ասեղին անցընել, կար կարել կը սորվէին:

Պարտիզակցին խոստացաւ աշխատիլ՝ մեզի ալ արհեստաւորի մէջ մէկ վէսիքա ձեռք ձգելու համար:

Իրա՛ւ ալ հետեւեալ օրը կրցաւ ձեռք ձգել մեռած մարդերու երկու վէսիքա, որոնք գնած էր մէջ մէկ ոսկիի: Այս վէսիքաներէն մին Գառնիկ Պոտուրեանը առաւ, իսկ միւսը՝ Միհրանը:

Ես բացը մնացի:

- Հոգ մի՛ ըներ, քեզի ալ ճար մը կը գտնանք, յուսադրեց պարտիզակցին:

Եւ իրիկուան դէմ, կէս ոսկիի փոխարէն, ձեռք ձգեց նոյն օրը վրաններուն մէջ մեռած պարտիզակցիի մը նուֆուս թէսքէրէսին, որուն մէջ հանդուցեալին արհեստը նշանակուած էր: Մեռնողը տիրիկէր է եղբւր, ես ալ ստիպուեցայ իր անունն ու արհեստը ընդունիլ եւ եղայ պարտիզակցի տիրիկէր Ասատուր, 52 տարեկան, ամուսնացած եւ երկու զաւակներու հայր:

Ասիակ թէեւ վէսիքա չէր, բայց վերջապէս արհեստաւոր ըլլալս հաստատող պաշտօնական թուղթ մըն էր:

Աչպիլի վրաններուն մէջ ակնատես եղայ շատ տխուր եւ սրտաճմլիկ տեսարանի մը:

Վրաններէն քիչ մը անդին խրամներ բացուած էին, ուր ընդհանրապէս տարագիրները կ'երթային իրենց բնական պէտքը գոհացնելու:

Այդ խրամներուն մօտ էի, երբ տեսայ քանի մը տղաք, որ վերը կեցած՝ բան մը կը դիտէին իրարու ըսելով.

- Մեռած է:
- Ձէ, չէ մեռած:
- Շարժեցաւ տե՛ս, եւ այլն:

Հետաքրքիր՝ մօտեցայ տղոց եւ վար, խրամին մէջ նա-
յեցայ:

Սոսկալի տեսարան մը պարզուեցաւ աչքերուս առջեւ:

Աղտեղութեան մէջ կիսամերկ պառկած մանկամարդ կին մը, 25-26 տարեկան, բաւական գեղեցիկ: Կինը մեռած չէր տակաւին, ատեն-ատեն կը շարժէր, մէկ կողմ դառնալու ջանք կ'ընէր, թեւէ կամ ոտքը վեր կը բարձրացնէր, յետոյ կրկին անշարժ կը մնար, տքալով:

Սրունքները, կուրծքը, թեւերը մերկ էին, շրջագետես չէր հագած:

Յայտնի էր, որ վրաններէն բերած նետած էին հոս, բայց ինչո՞ւ համար:

Տղաքը հարցուփորձեցի, բան մը չէին գիտեր:

Դարձայ դէպի վրանները եւ մէկ քանի հոգիի պատմեցի տեսածս:

Ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ: Ամէն մարդ իր գլուխը ազատելու զբաղած էր, ո՞վ կարեւորութիւն կու տար հոգե-
վարք կնոջ մը:

Քանի մը ժամ յետոյ կրկին վերադարձայ խրամին քով, տեսնելու համար, թէ կինը ի՞նչ եղած էր: Երիտասարդ մարդ մը եւ կին մը հո՛ն կեցած տխուր, տխուր կը դիտէին այդ ահուկի տեսարանը, կինը ատեն-ատեն աչ-
քերը կը սրբէր: Անկարելի էր արգարեւ չյուզուիլ:

Աղբին մէջ պառկած կինը դեռ չէր մեռած, բայց յայտ-
նի կ'երեւար, որ ա՛լ հոգի կու տար:

- Այս ի՞նչ սարսափելի բան է, ըսի հոն կեցող երիտա-
սարդին, յայտնի բան է, որ այս կինը վրաններէն բերեր հոս նետեր են, առանց մեռնելու սպասելու... ասանկ հրէշութիւն, ասանկ վայրենութիւն, ասանկ անխղճութիւն կ'ըլլա՞յ:

Մարդը լուռ ու մունջ մտիկ ըրաւ խօսքերս, յետոյ տխրութեամբ պատասխանեց:

- Այս խեղճ կինը իմ քեներս է, քովս կեցող կնոջ քոյրը, մենք երէկ գիշեր բերինք հոս նետեցինք գինքը...
- Դո՞ւք, գոչեցի զարմացած:
- Այո՛, շարունակեց, կեցիր պատմեմ ու յետոյ մեզի կը դատես:

Եւ մարդը իր պատմութիւնը ըրաւ: Տիգրանակերտցի բարեկեցիկ ընտանիքի մը կը պատկանէին եղբր: Տարագրու-
թեան միջոցին չարաչար կողոպտուեր են:

- Գրեթէ մերկ վիճակի մէջ առանց մէկ փարայի, անօ-
թի, ծարաւ Աէպիլ հասանք կինս, աղջիկս, քեներս եւ ես: Ապա-
հովաբար մինչեւ հիմա հոս ամէնքս ալ պիտի մեռնէինք, եթէ բարեկամ ընտանիքի մը չհանդիպէինք: Մարդիկը մեզ իրենց վրանը առին, հագուեցուցին, կերակրեցին ու մինչեւ հիմա անոնք են, որ կը հոգան մեզի: Վրանին մէջ ո՛չ բաւական տեղ կայ, ոչ ալ բաւական անկողին: Երկու-երեք հոգի ծոց-
ծոցի պառկելու ստիպուած ենք: Այս պայմաններուն մէջ քե-
ներս տիգրանդերիէ բռնուեցաւ շատ գէշ կերպով: Բժիշկ չկայ, դեղ չկայ: Գիտէք, որ տիգրանդերին փոխանցիկ հիւանդու-
թիւն մըն է: Մեզ հիւրընկալող ընտանիքը ըսաւ, որ կա՛մ հիւանդը վրանէն կը հանենք, կա՛մ ամէնքս միասին դուրս կ'ելլենք: Վրանէն դուրս ելլելը կինս ալ, աղջիկս ալ, զիս ալ մահուան դատապարտել էր պարզապէս: Մէկի տեղ՝ չորս հո-
գի պիտի մեռնէինք գուր տեղը: Կնոջս հետ մտածեցինք,

մտածեցինք եւ ուրիշ ճար չգտանք: Գիշերը առինք քեներս ու լալով բերինք հոս նետեցինք... կեանքը անուշ է:

Եւ այր ու կին սկսան դառնապէս արցունք թափել:

- Կը ներէք քիչ մը առաջ ըսած խօսքերուս համար, կամագի ու հեռացայ իրենց քովէն:

Արդարեւ տիգրանդերին սարսափելի ջարդ կ'ընէր Աէ-
պիլի վրաններուն մէջ: Դեկտեմբերը հասած էր, անձրեւը կը տեղար: Յուրտը անտանելի էր մանաւանդ գիշերները: Բա-
րակ կտաւէ շինուած պատառատուն, խարխիլի վրանները անբաւական էին օդին դժնդակութեան դէմ պաշտպանելու համար մէջը գտնուողները: Աւելցուցէք ասոնց վրան անուշ-
դի անբաւականութիւնը եւ կրնաք երեւակայել, թէ որքա՛ն հիւանդներ պառկած էին վրաններուն տակ:

Առտուընէ մինչեւ իրիկուն աղբի կառք մը, որ իբրեւ մեռելակառք կը ծառայէր, կ'երթար-կու գար մեռեալ փո-
խադրելով: Ամէն անգամ ութ-տասը հատ կը դիգէին կառ-
քին մէջ ու այնպէս կը տանէին:

Առաջին անգամ Աէպիլի վրաններուն մէջ տեսայ տղայ վաճառելու գարհուրելի ու սրտածմլիկ գործողութիւնը:

Հալէպէն կու գային կառքերով՝ արաբ, թուրք, հրեայ կիներ ու կը սկսէին շրջիլ մէկ վրանէն միւսը՝

- Սաթլիք չօճուք վա՞ր մը, հարցնելով:

Այն ծնողները, որոնք ունեւոր էին՝ սոսկուածով ճամ-
բայ կը դնէին այդ կիները, իսկ խեղճերը, անօթիները կը վարանէին:

Այդ վարանումը բաւ էր սակարկութեան սկսելու հա-
մար:

- Տանք երթայ, կ'ըսէր էրիկը իր տղուն ձեռքէն բռնած:
- Կը մեռնիմ՝ գաւկէս չեմ բաժնուիր, կը գոչէր կինը լալով:

Եւ ահա գնորդ կիները կը միջամտէին:

- Դուք արդէն մեռնելու կ'երթաք կոր, գոնէ սա տղան ազատեցէք: Մենք բարիք ընելու համար է, որ առնել կ'ու-
զենք: Մեզի գաւակ պիտի ընենք... եթէ ողջ մնաք ու ետ դառնաք, նորէն ձեր գաւակը ձեզի կու տանք:

Ու այսպէս, հազար ու մէկ համոզիչ խօսքեր: Ու մայրը, որ իր գաւակին անօթի ըլլալը դիտէ եւ միջոց ալ չունի կե-
րակրելու, վերջապէս յուսահատ տեղի կու տայ:

Կիները մէկ երկու մէճիտ կը դնեն մարդուն ձեռքը եւ մանուկը կառք դնելով կը մեկնին:

Ու ահա՛ ողբ ու կոծը կը սկսի: Հիմա հայր ու մայր եր-
կուքն ալ կու լան, կը գղջան իրենց ըրածին վրայ, կառքին հետեւէն վազել կ'ուզեն, բայց ան արդէն հեռացած է...:

Տեսայ կին մը, որ իր երկու գաւակները վաճառելէ քանի մը ժամ ետքը խենթեցաւ:

Ուրիշներ, տեսակ մը թմրութեան, ապուշութեան մէջ կ'իյնային, լուռ, ակնարկը սեւեռուն, ժամերով գետինը նստած կը մնային: Ա՛լ կարծես զգացումը, գիտակցութիւնը մեռած էր իրենց մէջ, անասնացած էին:

Աէպիլի մէջ, այսպէս, հազարաւոր Հայ տղաք ու աղջիկ-
ներ թախուած են հալէպցի արաբներու, թուրքերու եւ հրեա-
ներու: Ընդհանրապէս փոքր տղաքը յարգի էին, 7-10 տարե-
կան, մանաւանդ աղջիկները:

Մանուկներու վաճառումը տեղահանութեան ահուկի եղեռնէն ամէնէն գահանդեցնող դրուագներէն մէկն է: Եր-
բեք կարելի է մարդկութեան աւելի մեծ նուաստացում մը երեւակայել:

ԵՐՈՒԱՆԻ ՕՏԵԱՆ

Եղեռնէն փրկուած արաբացած ու քրտացած հայերու սերունդները Սուրիոյ մէջ

«Սուրիոյ մէջ իսլամացած հայերը ցեղախուժ կազմած են՝ 25 հազար անդամներէ բաղկացած»
Գէորգ Արէլեան

Սոյն հարցազրոյցը կատարած է ՀՅԴ Լիբանանի Երիտասարդական միութեան պաշտօնաթերթ «Ռազմիկ»-ը վաղամեծիկ գրագէտ Գէորգ Արէլեանի հետ 2010-ին: Հարցազրոյցը լոյս կը սփռէ Հայոց ցեղասպանութենէն նոսրացած եւ Սուրիոյ արաբ եւ քրտ ցեղախումբերու մօտ ապաստանած իսլամացած հայերու սերունդներու տառապանքին, որոնց մասին առաջին անգամ գրեց Գէորգ Արէլեանը:

Հարց.- Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս սկիզբ առաւ «Յիւսանս նահատակութիւն»-ը եւ ինչո՞ւ շարունակուեցաւ «Աղբարի՛կ, ափիկ մը ջո՛ւր»-ով:

Գէորգ Արէլեան.- 1994-ին գրած էի «Աննա հարսը» վէպը, որ ծնողքի բռնազաղթի պատմութիւնն է... Ծեշտը դրած եմ յատկապէս մեծ մօրս՝ Աննային վրայ, որ արկածախնդրական կեանք մը ապրած է: Ըսեմ, որ հայրս միշտ փափաքած էր այդ պատմութիւնը գրել, բայց չէր կրցած: Օր մը որոշեցի հօրս հրազարդ իրականացնել ու գրեցի «Աննա հարսը» վէպը: Գիրքը լաւ ընդունելութիւն գտաւ. տարիներ ետք, երբ մեր տան պարտէզը կ'աշխատէի, յիշեցի կին մը, որ այդ օրերուն գտնուած եւ Քեսապ բերուած էր. բռնազաղթէն 50 տարի ետք Դամասկոսէն գտնուած էր: մտածեցի, թէ ի՞նչ իրաւունք ունիմ միայն մեծ մօրս մասին գրելու, երբ իրեն նման ուրիշներ շատ կան: Հետեւաբար, որոշեցի այդ կնոջ մասին այլ գրել. ան կը կոչուէր Զարուհի Աֆարեան, որուն նախապէս տրուած անունը Զարիֆէ էր: Ապա յիշեցի Քեսապի մեր գիւղին մէջ ապրող այլ անձեր, որոնք նմանօրինակ ճակատագիր ունեցած են: Սկսայ փնտռուիլ, որուն արդիւնքը եղաւ առաջին հատորը, ուր պատմութիւններուն թիւը հասաւ 17-ի: Վերնագիրը որոշելը բաւական ժամանակ առաւ: Յիշեցի Գեղանուշ «ախբրկինը». իր տղուն դիմելով՝ նամակով մը ստացայ անոր կեանքին պատմութիւնը. Գեղանուշ եղած է տէօրթէոյցի (Զօրք մարգպան), որբ մնացած է, հասած է Քեսապ եւ հոն ամուսնացած: Ան կորսնցուցած է իր հայրը, մայրը, հարազատները եւ նոյնիսկ իր անունը: Արդեօք որքա՞ն տառապած է այդ կինը, ինչպէս Զարիֆէն: Զարիֆէն 50 տարի չէ համարձակած, նոյնիսկ իր զաւակներուն ըսել, որ ինք հայ է, քեսապցի է... Ամբողջ 50 տարի լուռ տառապած է կինը. եթէ ասիկա ցիւսանս նահատակութիւնն է, հապա ի՞նչ է: Հետեւաբար գիրքին անունը վերջապէս որոշեցի «Յիւսանս նահատակութիւն» դնել: Մեր մէկուկէս միլիոն նահատակները ճիշդ է, որ չարչարանքներու ենթարկուեցան, բայց անոնք սպանուեցան ու ձեւով մը վերջ գտաւ անոնց տառապանքը, մինչդեռ վերապրող սկանաւորները տակաւին չէին ազատած, տառապանքը ամէն օր ասոնց սրտերուն մէջ էր. անոնք մինչեւ մահ արդէն իսկ նահատակներ էին...

ցիւսանս նահատակներ: Գիրքին հրատարակութենէն ետք որոշեցի այլեւս այս նիւթին մասին չգրել, որովհետեւ ծանրօրէն կ'ազդէր հոգեկանիս: Սակայն հագիւ հրատարակուեցաւ գիրքը, Քեսապէն կին մը, իմ աշխատանքէս ներշնչուած, իր հօրը պատմութիւնը գրեց եւ «Ազդակ»-ին մէջ հրատարակեց, ան պատմած էր իր հօր տառապալից կեանքին մասին: Կրկին խանդավառուեցայ եւ որոշեցի դիմել այդ կնկան՝ պատմութիւնը աւելի մանրամասն գիտնալու համար: Այդ միջոցին այլ պատմութիւններ այլ լսեցի: Գանատայի մէջ կայացած գիրքի շնորհահանդէսին ընթացքին յայտարարեցի, որ լսած եմ, թէ Տէր Զօրի եւ Գամիշլիի կողմերը կան մեծ թիւով անձեր, որոնք հայկական արմատներ ունենալու են, կոչ ուղղեցի, որ այցելութիւններ կատարուին եւ պրպտումներ ըլլան: Շաբաթ մը ետք Մոնթրէալ էի, դարձեալ շնորհահանդէսի, ուր ներկայ էին աւելի քան 200 անձեր: Թէ՛ գիրքիս գերազանց ներկայացումը, զոր կատարեց նախկին աշակերտներէս մէկը, եւ թէ՛ ներկաներուն թիւը, անոնց խանդավառութիւնն ու հետաքրքրութիւնը զիս մղեցին յայտարարելու, որ ե՛ս պիտի ըլլամ Սուրիոյ շրջանները այցելողը եւ անձամբ պիտի շարունակեմ այս աշխատանքը:

«Ռ.»- Խօսեցէք դէպի սուրիական շրջաններ ձեր կատարած ուղեւորութեան մասին, ձեր հանդիպած քրտացած հայերուն ձգած տպաւորութեան մասին:

Գ. Ա. Խոստումը տալիս եւ Լիբանան վերադառնալէս ետք, քիչ մը աւելի լրջօրէն երբ մտածեցի, բաւական դժուար թուեցաւ ինձի ընկերքս, սակայն կարգ մը բարեկամներու օգնութեամբ կարելի եղաւ իրականացնել այդ մէկը: 2009ի Մայիսին որոշեցի երթալ: Հասանք Գամիշլի, անցանք Տէր Զօրէն եւ Մարկատէէն: Ճամբան, հակառակ որ ինքնաշարժով էինք, ջուրով ու սնունդով օժտուած, յոգնած զգացի... ինքնաշարժէն դուրս նայելով թախիծով կը մտածէի, որ մեր նախնիները ինչպէ՞ս քայլած են այս անապատներէն, անօթի ու ծարաւ, մերկ ու հետիոտն, ինչպէ՞ս դիմացած են: Գամիշլիի կաթողիկէ վանքին մէջ կանգ առինք եւ սիրով հիւրընկալուեցանք: Մեզի հետ կապ հաստատող վարդապետին ծնողքն ալ անոնցմէ էր: Գացինք Իրաքի սահմանի կողմերը, Հիւսէյն Խալիլ անունով մարդ մը բերին, անոր հարց տուի, թէ ի՞նչ է մօրը անունը, «Հայաստան է», ըսաւ: Ինք միայն քրտերէն կը խօսէր, ուստի մեզի ընկերակցողները նաեւ թարգմանողի դեր կատարեցին: Ան պատմեց իր ցաւալի պատմութիւնը: Հարցուցի մեծ մօր անունը, չպատասխանեց, քիչ ետք կրկինեցի հարցումս, անգամ մը եւս պատասխան չստացայ: Ենչտեցի, որ կ'ուզեմ մեծ մօր անունը գիտնալ, ըսաւ. «Պարո՛ն, չե՞ս հասկնար, ես մեծ մօրս անունը չեմ գիտեր, որովհետեւ մեծ մայրս քրտական գիւղի մը մէջ ձգած է իր աղջիկը (իմ մայրս) եւ առանց ետեւ դառնալու հեռացած է. այդ պատճառով ամբողջ կեանքին ընթացքին մայրս իր մօր անունը բերանը չառաւ»: Ինչպիսի՜ տառապանք, նահատակութեան նահատակութիւնն է այս:

Վերադարձանք Գամիշլի, հանդիպումներ եւ պատմութիւններ: Երկրորդ օրը գացինք կօշիկի վաճառականի մը մօտ. Մուսթաֆա Ապտալայի բացատրեցի հոն դառնութիւնս պատճառը եւ արբերէի թարգմանուած գիրքէս օրինակ մը տուի իրեն: Մօտեցաւ, թեւը երկարելով եւ հագածը վեր քաշելով ըսաւ. «Ա՛ս երակներուն մէջի արիւնը հայու արիւն է: Բայց մենք չենք գիտեր ճիշդ ի՞նչ ենք՝ հա՞յ ենք, թէ՞ քիւրտ, քրիստոնեա՞յ ենք, թէ՞ իսլամ: Քիւրտերն ալ մեզ կը մերժեն, հայերն ալ»: Ան ունէր գոյգ տղաք, որոնցմէ իւրաքանչիւրը գոյգ անուն կը կրէր՝ Մուհամէտ-Սարօ եւ Ահմետ-Կարօ: Մարդուն հարց տուինք, թէ ինչո՞ւ նաեւ հայկական անուն դրած էր, պատասխանեց, թէ այս մէկը իր հօրը կտակն էր: Անոնք կ'ապրին իբրեւ քիւրտ եւ իսլամացած, քրտերէն կը խօսին, բայց պետութիւնը նոյնիսկ լաւ գիտէ, թէ իրենց արմատները հայկական են, իրենք հայ են: Յաջորդ օրը բժիշկ Հաքիմեանին հետ գացինք Ռաս Ուլ Այն: Քիւրտի մը տունը մտանք ու զարմացանք՝ պատին վրայ Եռագոյնը, Լիզպոնի տղոց նկարը, Մեծն Տիգրանի պատկերը եւ ՀՄԸՄ-ի շուշանածաղիկը տեսնելով: Երբ հարց տուինք, թէ այս բոլորը ինչո՞ւ է հոն էին, պատասխանեց. «Ասոնք ՄԵՐՆ են»: Բայց անոնք նիստ ու կացով, կենցաղով քիւրտ էին. հոն եղած ատենս բաւական յուզիչ պատկեր մը պարզուեցաւ դիմացս: Տան տղոցմէ մէկը մթնոլորտէլէթին վրայ դրած էր Ա փոքրիկ աղջիկներ՝ Նանորը, Նայիրին, Արմինէն եւ Մինարը, հայեր, քրտացած հայ մանուկներ: Ես ինձի հարց տուի, թէ ի՞նչ պիտի ըլլար այս աղջնակներուն ապագան, անոնք հա՞յ, թէ՞ քիւրտ մայրեր պիտի ըլլային... Անոնք բջիջայիններուն մէջ հայկական ազգային գիւնանշաններու եւ դէմքերու նկարներ կային, անոնցմէ մէկը նոյնիսկ փորձած է հայերէն սորվիլ, սակայն օգնողի չգոյութեան պատճառով չէ յաջողած: Աւելի ուշ գա-

ցինք արաբացած քրիստոնեայ հայ ընտանիքի մը քով, ուր պիտի հանդիպէինք քրտացած հայ կնոջ մը: Կինը մտաւ սենեակ եւ բոլորս ալ սեղմեց իր կուրծքին՝ ըսելով. «Դուք ի՞մ հարազատներս էք, ի՞մ. իմ արիւնս հայու արիւն է»: Բոլորին աչքերը լեցուեցան... Այս կինը եւ իրեն նման նոյն կացութեան մէջ եղող հայերը ըսին, որ իրենք անտեսուած են, ոչ ոք կը փնտռէ զիրենք, կը հարցնէ իրենց մասին, ատոր համար ալ մեր այցելութենէն շատ գոհ մնացին:

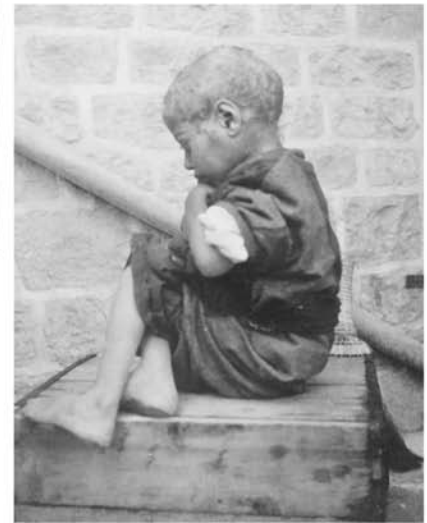
«Ռ.»- Ի՞նչ զգացիք, երբ առաջին անգամ հանդիպեցաք իսլամացած հայերու:

Գ. Ա.- Զգացի, որ օտար ենք, այլ՝ հարազատ հայեր, հակառակ անոր որ անոնք իսլամ են: Առաջին այցելութենէն ետք յաճախ հեռաձայնային կապ պահեցինք, երբ խօսիմ անոնց հետ, կարծէք հարազատի մը կամ ազգականի մը հետ կը խօսիմ:

«Ռ.»- Ի՞նչ է, ըստ ձեզի, ասոնց ապագան:

Գ. Ա.- Երբ առաջին գիրքս հրատարակեցի, առաջին օրինակս նուիրեցի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. կաթողիկոսին, որպէսզի ինք նաեւ հարցին կարեւորութեան անդրադառնայ: Այս հարցը մեծ հարց է, որովհետեւ կը խօսինք 25 հազար հոգիներ ամբողջական հաւաքականութեան մը մասին, որոնք կ'ընդունին իրենց հայ ըլլալը: Յեղախումբին անունն էր «Աշիրաթ արման մուլիմին», իմ ունեցած հանդիպումներէս ետք փոխած են անունը եւ այսօր կը կոչուին «Սփիւռքի հայոց ցեղախումբը»: Անոնք հետաքրքրուած են իրենց անցեալով եւ արմատներով: Առաջարկներ եղած են, որ այդ ցեղախումբը Հայաստան տանին, ուր Արարատեան դաշտը իրենց յանձնուի, այդպիսով Հայաստան կը դառնայ շրջանի լաւագոյն ցորեն արտադրողը: Սակայն դիւրին գործ չէ այդ, ցարդ 70-80 հոգի տարուած է արդէն: Առաջարկուած է նաեւ Ղարաբաղ զրկել զիրենք. ձերուներէն մէկը հարց տուած է, որ կարելի՞ է հոն մզկիթ կառուցել... Այո՛, ասոնք հայ են արմատներով, սակայն ամբողջ կենցաղով այլ կերպ ապրած են, մէկ օրէն միւսը ամէն ինչ փոխելը դիւրին չէ, անոնք հայ են՝ կառչած իրենց իսլամութեան: Գոնէ հին սերունդը այդպէս է: Մեծ աշխատանք կայ տարուելիք. որպէս ազգ մենք պատասխանատուութիւններ ունինք այս զանգուածին նկատմամբ: Այս աշխատանքը պէտք է կատարուի պետական մակարդակի վրայ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր կարգին պէտք է լրջօրէն գործէ եւ ճիշդ թափէ այս գծով: Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը եւս իր աջակցութիւնը պէտք է բերէ որպէս տիրական ներկայութիւն: Յարգ սերունդներ իբրեւ իսլամ ապրեցան, սակայն պէտք է աշխատինք նոր սերունդը փրկելու. օրինակ՝ կարելի է Հայաստանի մէջ որոշ շրջան մը յատկացնել իրենց, որպէսզի կարենան քիչ-քիչ հայրենի հողին վրայ, հայկական մթնոլորտի մէջ ապրիլ, հայերէն սորվիլ, հայկական աւանդութիւնները իւրացնել, եկեղեցի երթալ եւ քրիստոնեայ դառնալ, մանաւանդ որ հայկական զգացումը առկայ է իրենց մէջ: Կան նաեւ անձեր, որոնք սուրիական շրջաններէն հեռանալով գացած են Եւրոպա եւ քրիստոնեայ դարձած են: Հայ երիտասարդներ եւս կրնան անհատական կապեր հաստատել ասոնց հետ, սակայն խորքին մէջ աշխատանքը պետական մակարդակով պէտք է ըլլայ: Մարդիկը իրենք զիրենք գոտս հայկական հաւաքականութիւն կը նկատեն, ուրեմն ճիշդ պիտի ըլլայ անտեսել զիրենք:

Armenian Child who turned to "Mowgli"

The Armenian child in this photo was found in the desert where he lived for over two years. He was deprived of care, elementary living conditions and only ate grass and different plants. When he was found, he had become extremely savage, as seen in his posture and facial expressions. These photos were taken by Helen Mari Jerhard, who worked for "The American Near East Relief" organization in Aleppo, in 1920-1921. She would later take care of the child.

During the years of Armenian Genocide, thousands of Armenian children became orphans having lost their parents and relatives on deportation roads. Some of them escaped the Turkish massacres and settled down in abandoned places; forests and caves, far from people and civilization. These defenceless and careless children, who had witnessed the brutal murder of their parents, lived with animals, imitated their behaviour and avoided people. Some of those children had lost the ability to speak and walk like people and had acquired features typical of wild animals. Relief activities to rescue the remaining Armenian fragments were carried out by Armenian associations, Churches and foreign Relief Organizations,

which started to gather thousands of Armenian children orphaned as a result of the Genocide. Some of the children among were real "mowglies."

"When I arrived here in Van, all the houses were full of Armenians' corpses. The Turks had brutally slaughtered them... Some of them were found and immediately killed, others had died of hunger and disease. Some Armenians are now hiding in jungles and caves; lot of savaged children among them, whose parents were killed. Recently, my orderlies had seen such a child, and tried to catch him, but in vain. He had been completely naked, noticing people, he had hidden himself like a beast, so it was impossible to find him. The local commandant has collected a squad of Armenian soldiers to climb the mountains and find savaged children. Some of them were found and handed to the commandant. I have seen them... it was terrible; swollen bellies, just skin and bones... savaged to an extent, so that if you laid your hand they can bite it like a beast".

Christina Semina
Sister of charity in Caucasian front

THE CALL FROM ARMENIA: CANADA'S RESPONSE TO THE ARMENIAN GENOCIDE

By Isabel Kaprielian-Churchill

In my book, *Like Our Mountains: a History of Armenians in Canada*, I expressed the wish that my study would generate interest in the experience of Armenians in Canada and that newer, younger scholars would use my work as a foundation on which to build, deepen, and expand our knowledge of the Armenian presence in Canada. We are still waiting, for example, for someone to examine the work of the Canadian Armenian Congress using the very rich collections of two of its founding members: Yervant Pasdermajian and Kerop Bedoukian.

However, I am pleased to note that Aram Adjemian in his book, *The Call from Armenia: Canada's Response to the Armenian Genocide* traces in depth the response of Canadians and the Canadian government to the plight of Armenians in the Ottoman empire during a critical period of Armenian history, from the 1880s to the 1920s. This period encompasses the Genocide (1915-1923) and intersects with Canada's own march towards nationhood, particularly after World War I. By including aspects of Canada's foreign and diplomatic relations, the author gives his account additional breadth that is especially useful to the reader unfamiliar with Canada's contributions during the war and Canada's desire for a greater voice on the international stage after the war.

Based on Adjemian's Master's thesis at Concordia University, *The Call from Armenia* has been impressively researched, carefully organized, meticulously footnoted, and clearly written; and the topics examined are intellectually interesting. To enhance the book, the author has included many reproductions of photographs, cartoons, newspaper articles, poems, and archival documents, followed by a substantial number of appendices and a bibliography.

The text is divided into seven sections, showing primarily the role of religion – Christianity – in the relationship between Canadians and Armenians. This emphasis is brought out in the links connecting Canadian Protestant missionaries stationed in the Ottoman empire, the Canadian media, Canadian academics, and Canadian relief efforts on behalf of the Armenians. As a case in point, the title of this book, *The Call from Armenia*, is taken directly from a highly successful campaign organized by the *Toronto Globe* in 1920 to raise funds for the destitute Armenians.

Adjemian adroitly shows the impact of the

missionaries on spreading the news in Canada about events in Turkey. As a result, the Canadian reading public, notably the church-oriented public, became aware of the 1894-6 massacres, the 1909 atrocities, and the Genocide. This awareness inevitably led to a number of fund-raising relief campaigns on behalf of Christian brothers and sisters who were being slain, violated, abducted, and enslaved by Muslims. The author specifically refers to those campaigns initiated by the *Toronto Globe* which, at the time, had links to the Presbyterian church. He also draws attention to the involvement of the YWCA, YMCA, and Sunday Schools in raising money for the suffering Christian children.

Missionary contacts with the academic world, especially Queen's College (later University) are also discussed. This, I believe, is a critical relationship, as certain Canadian colleges were moving in the same direction as a number of American institutions of higher learning: producing missionaries and encouraging mission endeavour.

The author examines protests directed by various Canadian churches at the federal government arguing that the Armenian provinces should not be returned to Turkish sovereignty. In general he gives a praiseworthy account of the role the Armenian question played in Canada's growing sense of nationhood and of Methodist Newton Wesley Rowell's part in it, such as the demand for more information from British authorities.

An extract from the views of Rowell, vice-chairman of Canada's War Committee, regarding the treaty with Turkey, bears repeating:

Canadian opinion would be clearly and justifiably shocked by any proposal to again subject any portion of Armenia to Turkish rule...the undersigned suggests that the Canadian government should place itself on record as absolutely opposed to the return of any of the Armenian provinces of Turkey to Turkish rule and that this view should be communicated at once to His Majesty's Government. (p. 75)

However, after all the effort, the influence the missionaries had on the Canadian government and the lobbying by various Protestant denominations did not match their very effective influence on Canadian public opinion. We see considerable frustration and futility, for

instance, in the initiatives to promote Armenian immigration to Canada, to have Canada assume mandatory power over Armenia, and to affect international decisions about the treaty with Turkey in disallowing the Turks control over Armenians and the Armenian provinces.

There were however, some victories. Adjemian briefly mentions the Armenian Claims, a topic I cover extensively in *Like Our Mountains*, whereby Armenian Canadians were granted almost \$300,000 as compensation for personal and property losses sustained in Turkey during the war.

He concludes his study with a short, but pertinent account of the Canadian government's approval to bring Armenian refugee orphan children to Canada to settle on a farm/home/school near Georgetown, Ontario. This initiative, organized by the Armenian Relief Association of Canada (ARAC) and later the United Church of Canada, moved the hearts of Canadians, who donated generously to bring these survivors to Canada.

This book admirably shows the links connecting the Armenian Genocide with the foundations of Canadian humanitarianism – from missionaries, to church people, to press, to academics, to governments. It shows relief missions, fund-raising campaigns, public opinion protests, and finally, support - limited though it was - for the movement of Armenian refugees to Canada.

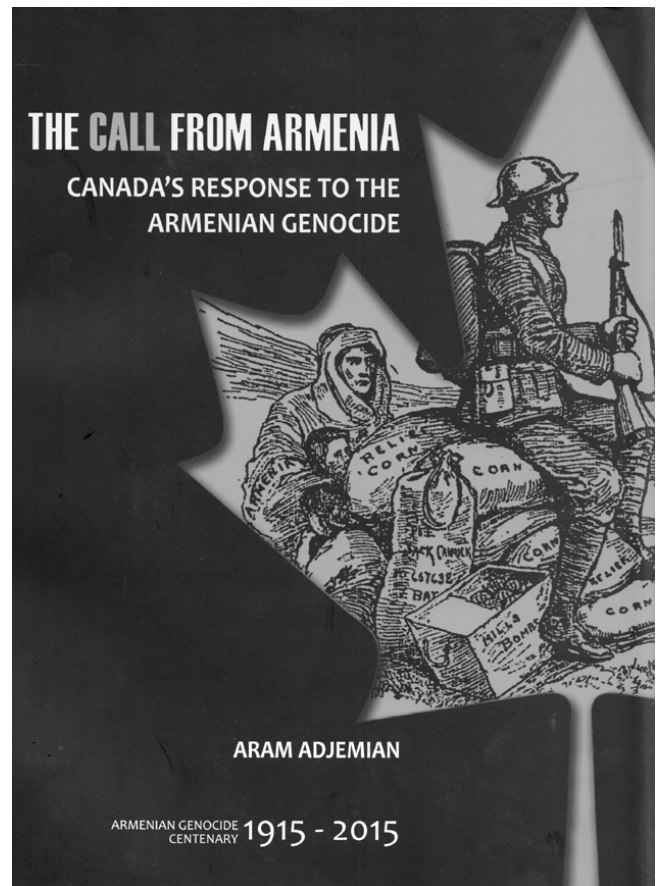
In 2015, Armenians commemorated the centenary of the beginning of the Genocide. Yet, as we read Adjemian's accounts of the events that took place 100 years ago and the reaction of Canadians at the time, we are obliged to ask, what is going on in the Middle East today?

"We know that in areas under its control, Da'esh has made a systematic effort to destroy the cultural heritage of ancient communities—destroying Armenian, Syrian Orthodox, and Roman Catholic churches; blowing up monasteries and the tombs of prophets; desecrating cemeteries; and in Palmyra, even beheading the 83-year-old scholar who had spent a lifetime preserving antiquities there." These words were spoken not 100 years ago in Turkey, but on March 17, 2016 by U.S. Secretary of State, John Kerry. The militant and fanatic Islamic group Da'esh (ISIL) has committed and continues to commit genocide against Christians, Yezidis, and Shia Muslims. Kerry referred to the militant group as "genocidal by self-proclamation, by ideology, and by actions."

The pronouncement of the American Secretary of State comes three days after the U.S. House of Representatives unanimously condemned as genocide Da'esh's ongoing crimes against Christians in the Middle East by adopting H.Con.Res.75.

Da'esh's treatment of Christians harks back to events that Adjemian shows horrified Christendom 100 years ago: systematic and organized slaying, rape, abduction, enslavement, pillaging, and widespread devastation.

In a recent article in *The Independent*, Robert Fisk draws a parallel between those events and the current situation in the troubled region. The Americans, he writes, are justifiably blaming Da'esh for the genocide of a hundred thousand or more people while refusing to label

the Armenian massacres of a million and a half souls as genocide lest it offend Da'esh's "sinister chums in Turkey." For many observers, the players are the same. Only the geopolitical scene has changed. The core determination to wipe out Christianity from the Middle East has not.

Nor has Canada's commitment to humanitarianism changed. If anything, it has grown. Canada is now a respected member of the world community. Like almost thirty other countries, Canada has recognized the Armenian Genocide. And recently, amid the chaos of the Syrian civil war, the Canadian government, with the support of humanitarians throughout the country, facilitated the entry of 25,000 Syrian refugees to Canada – mostly Muslims and a much smaller number of Christians.

As Adjemian points out, humanitarian endeavour and commitment in Canada were supported 100 years ago largely, but not only, by the Christian churches. They raised money to send overseas to the suffering Armenian survivors of the Genocide and helped the admission and settlement of approximately 150 Armenian refugee orphans and adolescents. Canadian humanitarians continue to help suffering humanity abroad and to support the entry and adjustment of refugees in this country.

We have come full circle.

Dans la Turquie d'aujourd'hui Des monuments et des hommes

Par Kéram Kévonian,
reportage photo Christophe Petit-Tesson
France Arménie

L'église paroissiale de Tchënkouch sert d'étable aux animaux quand il pleut.

En dépit du temps qui passe, il y a des noms qui restent dans les esprits, témoins d'une mémoire qui ne veut pas s'éteindre, d'une géographie qui ne veut pas s'effacer. Ils reviennent sur les lèvres, dans les ouvrages et les journaux. D'aucuns se croyaient irrémédiablement détachés du pays qui avait été celui des parents et grands-parents, resté derrière le voile déformant du Génocide, ses paysages brouillés, ses espaces devenus méconnaissables. Mais, soit qu'ils aient voyagé de mémoire en mémoire, soit que l'interrogation qui nous pousse à revisiter un événement aussi terrible que 1915 les fasse ressurgir des écrits, ces noms revivent : ils se prononcent Van, Mouch, Kharpert ou Dikranaguerd, émergeant au-dessus de milliers d'autres qui désignaient eux aussi des lieux de vie, ceux-là oubliés ou remisés dans l'épaisseur des livres, dans l'attente énigmatique d'un dénouement.

Nous avons côtoyé des aînés qui refusaient de parler du pays qu'ils avaient quitté, l'écartant de ce même revers de main par lequel ils repoussaient l'image des violences vécues ou rapportées. Réaction compréhensible et pourtant injuste. D'autres n'ont pas voulu flétrir un pays qui n'avait fait que souffrir avec eux et qu'ils continuaient d'aimer au-delà de la séparation. Dans un même sentiment s'unissaient le plus souvent la nostalgie des

enfances perdues et le souvenir des élans qui avaient autrefois projeté en avant les hommes et la société. Nous tenons d'eux un intérêt vivace pour ces temps et ces lieux, comme si leurs enfances avaient été un peu les nôtres et comme si, par un mouvement naturel, les aspirations qui traversaient leur monde étaient devenues notre héritage. Des noms qui auraient dû disparaître de nos horizons nous sont restés familiers, peu nombreux il est vrai, mais avec une présence rendue par là même plus significative. Ainsi, beaucoup ont éprouvé le besoin de découvrir par eux-mêmes ce que ceux-ci pouvaient désormais désigner, avec l'espoir incertain de redonner vie à des bouts de mémoire arrachés au temps ou consignés dans des témoignages, dans ce mélange de curiosité et d'admiration qui fonde l'amour porté aux hommes et aux choses.

Nous savons aujourd'hui qu'en ces lieux appelés Van, Mouch, Kharpert ou Dikranaguerd, d'autres bouts de mémoire, arrachés au temps, ont survécu par des filiations ténues ou ambiguës ; que notre déchiffrement d'une géographie cryptée se double de plus en plus de celui de vécus additionnés, de sentiments comprimés, d'identités altérées ou mouvantes, portés par des hommes qu'on ne s'attendait guère à devoir interroger hier encore. Et si nous allons vers des lieux parfois

Recai Altay, montre des inscriptions en arménien dans l'église paroissiale de Tchênkouch. Il est passionné par l'histoire arménienne de son village et repertorie chaque information concernant des vestiges.

réduits à des noms, ou à la rencontre de pierres qui furent des monuments, n'est-il pas aussi important d'aller vers ceux, dans la Turquie d'aujourd'hui, qui, comme nous, sont issus d'une même réalité promise à la destruction, d'une même histoire, et auxquels nous sentons bien qu'il faut faire une place dans une vision nouvelle qui reste à construire ?

C'était à Kharpert et Dikranaguerd : ceux que nous rencontrons nous apparaissent étonnamment proches. Une sorte d'intimité nous réunit d'emblée, en des moments où seul compte ce qui peut nous rapprocher ; où – nous en prenons conscience – s'estompent par magie toutes ces circonstances qui nous ont rendus différents. Non seulement nous découvrons qu'à notre attente en correspond une autre, tout aussi légitime, mais, inévitablement, nous sommes pris ensemble dans une double quête : celle d'un passé et celle d'un avenir communs. Ensemble nous rendons visite à tel vestige ou cherchons dans la communion avec la nature un rapport que rien n'aurait altéré. Nous parlons des grands-mères arméniennes – elles sont si nombreuses ! –, exceptionnellement d'un grand-père. Dans le Dersim, au milieu des ruines d'une fantastique église, nous nous recueillons sur la tombe en ciment d'une rescapée de 1915 sauvée par des Alévis : c'est le seul endroit où ils avaient jugé possible, quand elle est morte, de déposer son corps. À Havav, village de l'aïeule de Féthiyé Çetin dont les fontaines arméniennes ont été restaurées à son initiative, nous discutons déjà avec les habitants des moyens de nettoyer l'une d'elles, qui s'est en partie bouchée ; ou de

supprimer des aménagements que l'administration des eaux et forêts a implantés à leur proximité et qui déparent les lieux. La vie reprend. Presque.

C'est dans ces lieux que vient de se rendre le photographe Christophe Petit-Tesson, qui avait récemment accompagné dans la région de Qamichli, en Syrie, les combattants chrétiens en lutte contre l'État islamique. Il a fixé par l'image des monuments et des hommes. Des hommes qui se disent Arméniens, ou qui témoignent à leur manière, comme ce Kurde de Tchênkouch (Çünküch) habitant dans une maison arménienne, d'une histoire qu'on ne peut plus occulter. À Dikranaguerd (Diyarbakir) il a vu Sourp Guiragos, restaurée et rendue au culte en octobre 2011. Mais Christophe Petit-Tesson a visité aussi, à Tchênkouch, Sirahayiats Sourp Asdvadzadzin, qui a été au XVIIe siècle le siège d'une célèbre université monastique, et la grande église Sourp Garabed, réédifiée dans les années 1850-1860, des lieux que se partagent le silence et des animaux en quête d'abri. Guidé par Mustafa Balaban, il s'est rendu de Kharpert (Harput/Elazig) à Sourp Asdvadzadzin de Tadem, où subsiste une antique tétraconque (Ndlr. plan en quatre-feuilles), enfin à Khoulé (Chahinkaya), où existe encore un cimetière arménien. C'est là que s'élève l'église Sourp Kévork du monastère de Khouléi vank. En fait, ces deux monuments font partie d'un groupe de quatre édifices de la région de Kharpert qu'une fondation nouvellement constituée à Istanbul, en contact avec l'Organisation Terre et Culture, envisage de sauver. Un pas qui pourrait être décisif.

Հայկական Ցեղասպանութեան 101-ամեակին նուիրուած «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Երէցկին Շաֆէ Իշխանեան, Գէորգ Իշխանեան, Տ. եւ Տ. Պերմ եւ Ռուբինա Ֆարբա, ի յիշատակ Տէր Արմէն Աւագ Քհնյ. Իշխանեանի:

Յակոբ եւ Անահիտ Տէր Խաչատուրեան, ի յիշատակ Մարիամ Տէր Խաչատուրեանի ծնեալ 1903-ին Արաբկիր:

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին Խարբերդ:

Բժ. եւ Տիկ. Վաղարշ եւ Արուս Էիրամեան, ի յիշատակ Լեւոն Էիրամեանի, ծնած 1908-ին Էրզրում եւ Կարօ Պետիկեանի, ծնած 1908-ին Գալանիկ:

Մոնթթէալի Հայ Կեդրոնի Տարեցներու միութիւն, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ Տիկ. Սերօ եւ Տիանա Անտոնեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Voyages Haig, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Արեգ, Գրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն Յակոբ եւ Գարգուհի Մարգարեանի, Յովհաննէս եւ Լէա Պուրսալեանի, Բիւզանդ եւ Զապէլ Այնդապլեանի, Յակոբ եւ Կիւլա Պոյանեանի, ինչպէս նաեւ իրենց ծնողաց՝ Վարդգէս եւ Արաֆսի Այնդապլեաններու:

Տ. եւ Տ. Լեւոն եւ Անի Հասրբեան, ի յիշատակ հասրբեան ընտանիքի մեծ եղեռնի նահատակներուն:

Տ. եւ Տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Խաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Խաչիկեանի, Յարութիւն եւ Ազատուհի Հայրապետեանի:

Տ. եւ Տ. Հրանդ եւ Լուսին Պապլանեան, ի յիշատակ իրենց զակին Արա Պապլանեաններու:

Վազգէն, Լեւա Տէր Գալուստեան եւ ընտանիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Սիմոն եւ Մարալ Հասրբեան

Զաւէն եւ Նորա Կէօնեան, ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, Գարգուհի Մարգարեանի, Սուրբէն եւ Զարուհի Կէօնեաններու:

Տ. եւ Տ. Վահէ եւ Գլարա Յակոբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Խորէն եւ Սօսէ Տիմիթեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Պետիկ, Սոնիկ Վարապետեան, ի յիշատակ Տէրտէրեան, Զագմագնեան եւ Վարապետեան գերդաստաններու զոհերուն:

Սեւան, Շանթ եւ Դուին Տօնապետեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Մանուկ եւ Աննա Զուխանեան, ի յիշատակ Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան գերդաստաններու զոհերուն:

Բժ. եւ Տ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Գէորգ եւ Արաֆսի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Լիլի Մարգարեան եւ ընտանիք, իրենց ընտանիքի ննջեցեալներուն յիշատակին:

Գէորգ, Դալար, Ճորն եւ Նարեկ Գալօղլեան, ի յիշատակ Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Արգար եւ Սոնա Միրաֆեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Դրո եւ Աննա Փիլիկեան, ի յիշատակ Յակոբ Փիլիկեանի, ծնած 1912-ին Ատանա, Արմէնուհի Փիլիկեանի, ծնած 1914-ին, Զորք Մարգպան եւ Վահէ Պէմէգեանի, ծնած 1912-ին Գոնիա:

Բժ. եւ Տ. Ժիրայր եւ Յասմիկ Պասմանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ եւ Նուարդ Պասմանեաններու:

Տիանա Հանթեան, Սեւան եւ Նաթալի Իստանպուլեան եւ դուստրը, Յարէթ եւ Ալին Թիւթիւնեան եւ գաւակումք, իրենց ամուսնոյն, հոր եւ մեծ հոր Տիգրան Հանթեանի յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Յակոբ եւ Տիրուկ Մաննիկեան, ի յիշատակ Մաննիկեան, Մնակեան եւ Եահնէյեան գերդաստաններու զոհերուն:

Վիգէն Թիւֆէնքեան, ի յիշատակ՝ Հայոց Յեղասպանութեան զոհ իր ընտանիքի անդամներուն :

Տ. եւ Տ. Աւիկ եւ Հայկուհի Դէյիրմէնեան ի յիշատակ իրենց մեծ հոր Աւետիս Դէյիրմէնեանի:

Տ. եւ Տ. Հրայր եւ Լիլի Պէնկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Արմէն եւ Հերմին Ասլանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Համիլթընի հայ կեդրոն, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Նանէ, Գառնի, Դուին եւ Բագէ Ղազարեաններ, , ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. Սարգիս Երէցեան, Ռաֆֆի եւ Բաթրիք, , ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Կարօ եւ Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան եւ Պահատուրեան ընտանիքներու զոհերուն:

Բժ. եւ Տ. Ռուբէն եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Ընկհ. Վանուհի Իսաջանեան, ի յիշատակ իր ծնողաց Բարգէն եւ Զարուհի Իսաջանեաններուն:

Ընկհ. Շաբէ Տէր Մելիոնեան-Մինասեան, , ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Յասմիկ Իննէնիկեան, հարիւր տարի անց, Յեղասպանութեամբ իւրացուած Հայկական տարածքներու վերատիրացման ուխտով:

Ալիս, Արամ, Անի, Րաֆֆի եւ Անիթա Մասերէնեաններ, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն եւ հոր քժ. Վիգէն Մասերէնեանի:

Յովիկ, Մանիա եւ Լորի Պետիկեան, ի յիշատակ իրենց ծնողից, մեծ հոր եւ մեծ մօր Կարօ եւ Հերմինէ Պետիկեաններու:

Թադէոս Գալուստեանի յիշատակին
Մանուշակ Գալուստեան
Վարուժ եւ Վանիա Գալուստեան
Իշխան եւ Մարօ Գալուստեան
Մհեր եւ Զապէլ Գալուստեան
Սամ եւ Լոռի Գալուստեան

Տ. եւ Տ. Հրաչ եւ Հելէն Նանարեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Սիմոն, Սիլվա, Սեւան, Մարսիլ եւ Յակոբ Փօլատեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Մովսէս եւ Վանտա Բէօսէյեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հոր Սարգիս Փանոսեանի ծնած 1870-ին եւ մեծ մօր Վանտա Փանոսեանի ծնած 1882-ին Ամանոսի Գէլէր գիւղը:

Բժ. եւ Տ. Օհան եւ Սեդա Թապաֆեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ Տիկ. Վարուժան եւ Նայիրի Խտիկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Աւետիս եւ Սիմա Փեղիվանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Խաչատուր եւ Արշալոյս Փեղիվանեաններու:

ՀՈՐԻԶՈՆ

www.horizonweekly.ca

CONNECT WITH US:

facebook.com/pages/Horizonweekly

[@horizonweekly](https://twitter.com/horizonweekly)

*Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նուիրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

*Հեռաձայն՝ 514 332-3757
Հեռապատճէն՝ 514 332-4870
Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca
Կայքէջ՝ www.horizonweekly.ca*

**ՀԱՍՑԷ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
Armenian Weekly
Publié par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)
3401, Olivar-Asselin
Montréal, Québec
Canada H4J 1L5

Administration / Publicité
Sylva Ehamdjian-Bachekjian
Tél.: (514) 332-3757
Télécopieur / Fax (514) 332-4870
E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Dépôt légal: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925

Editor in Chief: Vahakn Karakachian

Վարիչ Խմբագիր՝
Վահագն Գարագաշեան
Վարչական
պատասխանատու
Սիլվա Պաշլոգեան
Քարտուղար՝
Մարինա Տէր Խաչատուրեան
Սրբագրիչ՝
Սոնա Թիթիզեան-Կէտիկեան
Թինա Սիւլահեան

Crown Pastries

Fine Middle Eastern Pastries

Բացում է՝

Մերձաւոր Արեւելեան Նշանաւոր անուշավաճառ, ճանչցուած որպէս բացառիկ համով բախլաւաներու տեսակներ՝ աշթա, քնէֆէ ճպնէ, պուրմա, եւլն պատրաստող

Վստահ որ շատ գոհ պիտի մնաք եւ պիտի ուզէք միշտ այցելել՝ յիշելով Սուրիոյ քաղցր եւ համեղ անուշեղէնները

Ժամեր՝ առաւօտեան ժամը 9:00-Էւ երեկոյեան ժամը 10:00

2086 Lawrence Ave East
Toronto ON. M1R 2Z5

T: 647.351.2015 E: crownpastries@hotmail.com

www.crownpastriesbaklava.com

Like us on www.facebook.com/crownpastries

**GROUPE NISSAN
GABRIEL**

**THE FASTEST GROWING
AUTOMOTIVE BRAND IN CANADA**

Based on full-line brands, on a rolling 12-month,
year-over-year retail sales volume basis.

**Innovation
that excites**

2016 MURANO

Starting from
\$29,998*

**GROUPE
NISSAN
GABRIEL**

◀ **OPEN SATURDAYS** ▶

ANJOU

7010, boul. Henri-Bourassa Est, Anjou, QC H1E 7K7
514 324-7777

PLATEAU

4777, rue d'Iberville, Montréal, QC H2H 2L9
514 254-7777

JEAN-TALON

3500, rue Jean-Talon Ouest, Montréal, QC H3R 2E8
514 509-7777

ST-LÉONARD

4400, boul. Métropolitain Est, St-Léonard, QC H1S 1A2
514 365-7777

P.A.T.

12260, rue Sherbrooke Est, P.A.T. QC H1B 1C7
514 645-7777

ST-JACQUES

7050, rue Saint-Jacques, Montréal, QC H4B 1V8
514 483-7777

NISSANMONTREAL.COM

*Conditions apply. Taxes not included. Limited time offer applicable on selected models only and subject to change or cancellation without notice. For more information, visit Nissan Gabriel Jean-Talon.